

Ortak, Şaban, “Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı Yönetiminin Gaspıralı İsmail Bey’e Karşı Tutumu”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 8/14, ss.109-131.
DOI: 10.31765/karen.1032028

Bu makale etik kurul izni ve/veya yasal/özel izin alınmasını gerektirmemektedir.

This article doesn't require ethical committee permission and/or legal/special permission.

* Araştırma Makalesi / Research Article

** Prof. Dr.,

Afyon Kocatepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Afyon/TÜRKİYE

✉ sortak@aku.edu.tr

ORCID : 0000-0001-9180-0158

Anahtar Kelimeler: Gaspıralı İsmail Bey, Osmanlı Devleti, İslam Kongresi, Tercüman Gazetesi.

Keywords: İsmail Gasprinski, Ottoman Empire, Islamic Congress, Tercüman Newspaper.

Geliş Tarihi / Received Date: 03.12.2021

Kabul Tarihi / Accepted Date: 05.04.2022

ARŞİV BELGELERİ IŞIĞINDA OSMANLI YÖNETİMİNİN GASPİRALI İSMAİL BEY'E KARŞI TUTUMU*

Şaban ORTAK**

Öz: Rusya Müslümanlarının fikir önderlerinden birisi Gaspıralı İsmail Bey (1851-1916)'dır. Babasının doğum yeri olan “Gaspıra”, İsmail Bey'in isminin ayrılmaz bir parçası olarak kullanılmıştır. Yenileşme çabaları “Ceditçilik” hareketi olarak nitelendirilen Gaspıralı İsmail Bey'in Türklerin milli uyanışı için belirlediği hedef “Dilde, fikirde, işte birlik”tir. Bu fikirlerini çeşitli gazetelerdeki yazılarında ve yayınladığı eserlerde işlemiştir.

1883 yılından itibaren Bahçesaray'da *Tercüman* adıyla gazete çıkarmaya başlayan İsmail Bey, Türklerin milli uyanışı için halkı aydınlatmaya çalışmıştır. Rusya Türklerinin eğitim hayatında köklü reformlar yapılması yönündeki öneriler bu gazetede yayınlanmıştır. İsmail Gaspıralı 1914 yılında ölümüne kadar bu gazeteyi çıkarmaya devam etmiştir.

1874'de İstanbul'a gelen İsmail Bey, Osmanlı ordusunda görev almak için yaptığı başvurulardan bir sonuç alamamıştır. Ancak burada bulunduğu sırada Genç Osmanlılarla tanışmış ve onlardan etkilenmiştir. İsmail Bey'in yayınları ve diğer faaliyetleri Osmanlı Hükümeti'nce yakından takip edilmiştir. Bu çerçevede yayınlarının içeriği nedeniyle *Tercüman*'ın Osmanlı sınırlarına girişi bazen yasaklanmış, bazen serbest bırakılmıştır. 1888 Kasımında Sinop'a gelen gümrük malları içerisinde bulunan gazetenin nüshalarına el konulmuş ve İstanbul'a gönderilmiştir. Yapılan incelemeden sonra *Tercüman*'ın yurda girişi yasaklanmıştır. Bu yasak devam ederken 1894 yılında İstanbul'a gelen Gaspıralı İsmail, Padişah'ın iltifatlarına mazhar olmuştur. Yaklaşık 5 yıl süren bu yasak 11 Kasım 1894'te kaldırılmıştır. Yasak kalkmış olsa da bazı yazılar dolayısıyla Gaspıralı İsmail, Petersburg Sefareti aracılığıyla Osmanlı Hükümeti tarafından uyarılmıştır (Aralık 1894).

Yayınlanan yazılar dolayısıyla Ekim 1898'de bazı nüshalarının ülkeye girişi yasaklanan *Tercüman*'ın 8 Aralık 1902'de ise ülkeye girişi tamamen yasaklanmıştır.

1907 Ekim'inde Mısır'a giden İsmail Bey, Kahire'de İslam Dünyasının durumu ve eğitim alanında yapılması gereken ıslahatlarla ilgili bir konferans vermiştir. İsmail Bey, konferansta bir İslam Kongresi toplanması önerisini dile getirmiştir. O konferansta yaptığı konuşmanın Arapça metnini ve konferans sonunda alınan kararları bir arzuhal ile Padişaha takdim etmiştir. Bu konferanstan sonra Gaspıralı İsmail 20 Kasım 1907'de Mısır'dan İstanbul'a gelmiştir. Zaptiye Nezareti, İsmail Bey'in takip edilmesi ve kimlerle görüştüğünün tespit edilmesini emretmiştir.

İslam Kongresi toplamak amacıyla 1908 yılında tekrar Mısır'a giden İsmail Bey, dönüşte Padişah'a konuyla ilgili bir arzuhal (dilekçe) sun-

muştur. İsmail Bey, 1909 yılında “Müslümanlar Kongresi” adıyla bastırıldığı eserini Padişah’a takdim etmiştir. *Tercüman*’ın yurda giriş yasağı kaldırılmıştır. İsmail Gaspıralı’nın 1 Ağustos 1909 tarihinde İstanbul’da ilköğretimin kolaylaştırılması için takip ettiği yöntemleri anlattığı bir konferans düzenlenmiştir.

Osmanlı Devleti’nin Gaspıralı İsmail Bey’e karşı tutumu değişiklik göstermektedir. Osmanlı Hükümetine muhalif olan Genç Osmanlılarla ilişkileri, savunduğu fikirler ve *Tercüman*’daki yazıları nedeniyle II. Abdülhamid döneminde İsmail Gaspıralı’ya pek sıcak davranılmamıştır. Gazetesinin ülkeye girişi yasaklanmış, İstanbul’a geldiğinde takip ettirilmiştir. Ancak II. Meşrutiyet’ten sonra İttihatçıların yönetimde etkili oldukları dönemde gazetesinin ülkeye girişine engel olunmadığı gibi İstanbul’da konferans vermesine de müsaade edilmiştir.

Gaspıralı İsmail Bey’le ilgili çok sayıda araştırma yapılmıştır. Ancak Osmanlı yönetimi ile ilişkilerine pek değinilmemiştir. Bu makalede Osmanlı Arşivi’nde yer alan belgeler ışığında Osmanlı yönetiminin Gaspıralı İsmail Bey’e karşı tutumu ve bunda yaşanan değişiklikler incelenecektir. Bu makalede; II. Meşrutiyet’ten önce ve sonra Gaspıralı İsmail Bey’e yapılan muamelelerdeki değişiklikler ilgili kaynaklardan yararlanılarak incelenip değerlendirilmeye çalışılacaktır.

ATTITUDE OF OTTOMAN GOVERNMENT TOWARDS ISMAIL GASPIRALI IN THE LIGHT OF ARCHIVE DOCUMENTS

Abstract: İsmail Gaspıralı Bey (1851-1914) was one of the leading thinkers of Muslim community in Russia. Gaspra where his father was born would have been an integral part of his name. His efforts for reforms were named as "Jadidism" and he defines Turk's awakening movement as "Unity in language, in thought, in work". He exercised his ideals mentioned above in his works in several publications.

İsmail Bey who had started to publish a newspaper with the name of "*Tercüman*" in Bakhchysarai endeavoured to enlighten masses for the sake of Turkic awakening. His ideas about fundamental reforms in education of Turkic minorities Russia had been published in that newspaper. He continued to publish "*Tercüman*" till his death in 1914.

İsmail Bey who had come to İstanbul in 1874 got no result for his applications to Ottoman Army. At that time, he met and influenced by Young Ottomans.

Publications and implications of İsmail Bey were pursued by Ottoman government. In this frame, *Tercüman* newspaper had been prohibited many times due to the content of it. In November 1888,

copies of *Tercüman* brought to Sinop port in import goods were seized and sent to İstanbul. *Tercüman* newspaper was forbad in Ottoman soil after the examination. While that prohibition in force; İsmail Gaspıralı, coming to İstanbul in 1894, was honored with compliments of Ottoman sultan. The prohibition lasted on 11th of November 1894 after 5 years of censorship. Though the prohibition was not in force, he had been officially warned several times by the Ottoman government through the embassy in Saint Petersburg. (December 1894)

Due to some publications in *Tercüman*, some specific copies of it had been forbad in October 1898. It was totally banned on 8th of December 1902.

İsmail Bey who came to Cairo in October 1907 gave a lecture in a conference, on the circumstances of Islamic World and necessary reformations in education. He proposed to assemble an "Islamic Congress". He presented the written records of his speech and the declaration of conference to the padishah with a petition. On the afterwards of this conference, he came to İstanbul on 20th of November 1907. Zaptiah Ministry ordered to chase him and record whom he met.

İsmail Bey came to Egypt in 1908 in order to assemble Islamic Congress, and he wrote a petition about the congress. He submitted his work "Congress of Muslims" to the padishah in 1909. Censor on *Tercüman* was abolished. On 1st of August 1909, he joined a conference in İstanbul in which he explained the methods to make primary education accessible.

Attitude of Ottoman government towards İsmail Gaspıralı varied due to different political conditions in different times. He had not been welcomed during the reign of Abdülhamid II since he had close relations with Young Ottomans who were strongly opposes to the Ottoman government, his ideas that could have been interpreted as unwanted, and some publications in *Tercüman* which were considered as inappropriate. His newspaper was banned and he was chased by some sort of surveillance mechanism during his visits in İstanbul. After the Young Turk Revolution, during the second constitutional era when there was a heavy influence of Union and Progress Association, the prohibition upon his newspaper was abolished and he invited to give lectures in conferences.

There are several studies about İsmail Gaspıralı, yet his relations with Ottoman authorities have not been mentioned in details. In this article, the attitude of Ottoman government towards İsmail Gaspıralı and changes in that attitude shall be examined in the light of Ottoman Archive. Changes in treatment to İsmail Bey before and after the Young Turk Revolution shall be detailed.

Giriş

Gaspıralı İsmail Bey 21 Mart 1851'de Kırım Bahçesaray yakınlarındaki Avcıköy'de doğdu. Babası, Kırım'ın sahil kesimindeki Gaspıra köyünden olup Çarlık ordusundan emekli teğmen Mustafa Alioğlu Gasprinskiy, annesi köklü bir mirza ailesinin kızı olan Fatma Sultan'dır. Mahalledeki Müslüman mektebinde ilk eğitimine başlayan İsmail Gaspıralı sırasıyla Akmesicid Erkek Gimnazyumunu, Voronej'deki askeri okul ve Moskova'daki Harp Okulu'nda devam etti. Eğitim hayatı sürecinde Rusya'nın uygulamış olduğu politikalar, İsmail Gaspıralı'da Türklerde milli bilincin uyandırılması idealinin yeşermesine neden oldu. Hatta bu ortamda Girit İsyanı'yla mücadele eden Osmanlı Ordusuna katılmak için gizlice Türkiye'ye geçmek istemişse de yakalanmıştır. Bu olay dolayısıyla askeri eğitim hayatı sona eren İsmail Gaspıralı Bahçesaray'da Zincirli Medrese'de Rusça muallimliğine başladı. 1872 yılında İstanbul'a gelen İsmail Gaspıralı, Viyana, Münih ve Stuttgart üzerinden Paris'e gitmiş ve burada ünlü Rus yazar İvan Turgenyev'in asistanlığını yapmıştır. 1874 yılında tekrar İstanbul'a gelen İsmail Gaspıralı, Osmanlı Ordusuna zabıt/subay olmak için başvurdu ise de yaklaşık bir yıllık süre zarfında sonuç alamamıştır. 1878 yılında tekrar Kırım'a dönen İsmail Bey, Bahçesaray Belediye Başkan Yardımcısı olmuş, bir yıl sonra da Belediye Başkanı seçilmiştir. 1881 yılında Akmesicid'de Rusça yayınlanan *Tavrida Gazetesi*'nde "Rus Müslümanlığı" başlıklı bir yazı dizisi yayınlamıştır. Böylece Rusya'daki Müslümanların durumunun düzeltilmesi çabalarına girişen İsmail Gaspıralı özellikle de basın ve eğitim alanında öncülük etmeye başlamıştır. Bu çerçevede uzun uğraşlar sonucunda Türkçe-Rusça yayın yapacak olan ve kendisi ile özdeşleşen "*Tercüman*"ın ilk sayısını 23 Nisan 1883'te çıkarmaya muvaffak olmuştur. Hem basın yoluyla Türkleri aydınlatmak ve hem de eğitim alanında "Usul-i Cedit" mektepleri açarak eğitim seviyesini yükseltmeye çalışan İsmail Bey, bu anlamda Rusya Müslümanları ve diğer bölgelerde yaşayan Türkler için bir önder haline gelmiştir. Basın ve eğitim faaliyetleri yanında 1905 yılından itibaren Kırım ve Rusya Müslümanları Kongrelerinin toplanmasına da öncülük eden Gaspıralı, Mısır'da Dünya Müslümanları Kongresi toplama girişiminde de bulunmuştur ki, bunun için defalarca Mısır ve İstanbul'a gitmiş ve Kahire'de "*en-Nehda*" ismiyle Arapça bir gazete çıkarmıştır. Reformlarını dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşayan Müslümanlara tanıtmak amacıyla seyahatler yapan İsmail Gaspıralı 1912 yılında Bombay'a gitmiş ve burada Encümen-i İslamiye ile temaslarda bulunmuştur. İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı ilim, fikir, siyaset ve basını ile temaslarını arttıran İsmail Bey, 1908'de kurulan Türk Derneği'nin kurucuları arasında yer almış 1911'de kurulan Türk Yurdu Derneği üzerinde de etkili olmuştur. Bazı Türk dergilerinde makaleler yayınlayan Gaspıralı, bu süreçte yapılan 1912 yılında Osmanlı Ayan Meclisi üyeliği teklifini reddetmiştir. 24 Eylül 1914 tarihinde Bahçesaray'da vefat eden İsmail Gaspıralı'nın cenaze merasimi çeşitli bölgelerden gelen sevenlerinin katılımıyla gerçekleşmiş ve naaşı Bahçesaray'daki Salaçık mevkiindeki Hacı Giray Han'ın türbesi yanına defnedilmiştir.¹

1. İsmail Gaspıralı'nın İstanbul'u Ziyaretleri

İstanbul, İsmail Gaspıralı için önemli bir şehirdi. Hem bağımsız Türk devleti olan Osmanlı Devleti'nin başşehri idi, hem Türk-İslam kültürünün önemli bir merkezi idi ve hem de amcası Halil (Süleyman) Efendi'nin görev yaptığı yerd. Amcası Halil Efendi askeriyede tercüman olarak görev yapmaktaydı. İstanbul'a gelmek için İsmail Gaspıralı'nın ilk girişimi, askeri okulda öğrenci iken 1867'de başlayan Girit İsyanını bastırmakla uğraşan Osmanlı Ordusuna katılmak için Litvanya Tatarı Mustafa Mirza Davidoviç ile gizlice İstanbul'a geçme girişimidir. Gaspıralı'nın Harp Okulunda okurken 5. sınıftan 6. sınıfa geçtiği senenin yaz tatilinde yapılan bu geçiş denemesi başarılı olamamış, iki genç pasaportları olmadığı için yakalanmışlar ve ailelerine teslim edilmişlerdir. Bu başarısız denemeden sonra İsmail Gaspıralı, 1871 yılında bir kez

¹ Kırimer, 1996: 18-22; Kırımlı, 1996: 392-395; Devlet, 2011: 27-45; Akpınar, 2013: 154. İsmail Gaspıralı'nın hayatına dair Ma'lûmât Gazetesi'nde yayınlanan makalede; doğum yılı olarak 1853 tarihi verilmekte ve atalarının Baba Saltuk kabilesine dayandığından bahsedilmektedir. Bkz. "İsmail Gasprinski Bey", Ma'lûmât, 31 Ağustos 1311/12 Eylül 1895, No: 12: 10.

daha İstanbul'a gitmek istemişse de bu gerçekleşmemiş ve ancak İstanbul'a ilk olarak 1872 yılında gelmiş ve bir süre burada kaldıktan sonra Avrupa gezisine devam etmiştir. Bu geziden sonra 1874 yılında ikinci kez İstanbul'a gelen İsmail Gaspıralı, yaklaşık bir yıl burada kalmıştır. Amcası Halil Efendi'nin yanında ikamet eden İsmail Gaspıralı, Osmanlı ordusunda subay olarak görev alabilmek için uzun süre uğraşmış, amcasının girişimleriyle birçok görüşme yapmıştır. Ancak dönemin Sadrazamı Mahmud Nedim Paşa'nın durumu Rusya'nın İstanbul'daki elçisi Nikolay P. İgnatıyev'e bildirmesi ve onun olumsuz tavrı nedeniyle İsmail Gaspıralı'nın subay olma teşebbüsü sonuçsuz kalmış ve 1875 kışında Kırım'a dönmüştür.²

1885, 1894, 1907, 1908 yıllarında tekrar İstanbul'u ziyaret eden İsmail Gaspıralı; Ahmet Mithat, Ebüzziya Tevfik ve Şemsettin Sami gibi Osmanlı aydınları ile yakın ilişkiler kurmuştur. II. Meşrutiyetin İlanı'ndan sonraki gelişlerinde İttihat ve Terakki yetkilileri ile görüşmüştür. 1909 yılında kurulan ve fahri başkanlığını Velihaht Yusuf İzzettin Efendi'nin kabul ettiği Türk Cemiyeti'ne İsmail Bey de fahri üye olarak girmiştir. Gaspıralı, Yusuf İzzettin Efendi tarafından da Çamlıca Köşkü'nde kabul edilmiştir. Gaspıralı İsmail Bey vefatından kısa bir süre önce Haziran 1914'te İstanbul'a son ziyaretini gerçekleştirmiştir. Bu ziyaretten oldukça memnun olan Gaspıralı, bu memnuniyetini "Bugünkü İstanbul" başlıklı makalesinde dile getirmiştir. Makalede; İstanbul'da Türkçülük adına yaşanan gelişmeler ve kurulan cemiyetlerden ve ayrıca yeni açılan caddelerle elektrikli tramvaylar gibi bayındırlık alanındaki ilerlemelerden övgü ile bahsedilmektedir.³

2. Sultan II. Abdühamid'in Gaspıralı İsmail Bey'i Mecidî Nişanı ile Taltifi

Gaspıralı İsmail Bey'in *Tercüman*'da yayınlanan bazı haber ve yazılar nedeniyle Osmanlı yönetimi 1888 yılından itibaren gazete nüshalarının ülkeye girişine kısa veya uzun süreli yasaklar koymuştur. Bu yasakları aşabilmek ve gazetesinin Osmanlı okurlarına ulaşmasını sağlayabilmek için Gaspıralı İsmail Bey bazı girişimlerde bulunmuştur. Bu çerçevede; Gaspıralı İsmail Bey 30 Ekim 1894 tarihli* bir arzuhal ile Padişah II. Abdülhamid'e 130 kitaptan oluşan bir kütüphane hediye ve takdim etmiştir:⁴

² Kırimer, 1996: 17-24; Devlet, 2011: 29-31; Kırımlı, 1996: 392; Ercilasun, 2015: 139-142; Bozkurt, 2008:57-59; Kramer, 2004: 369; Türkoğlu, 2003: 61-66; Türkoğlu, 2004: 445-450.

³ Ercilasun, 2015: 142; Devlet, 2011: 30-31, 181-182.

* Bazı eserlerde (Terzi, 2013: 120) bu arzuhalin tarihi 10 Ekim 1894 olarak veriliyorsa da ilgili arzuhalin altındaki 29 Rebiuâhîr 1312 tarihinin miladi tarihte karşılığı 30 Ekim 1894'tür.

⁴ BOA. Y.PRK.AZJ. 30/19. Gaspıralı İsmail Bey tarafından Sultan II. Abdülhamid'e takdim edilen eserlerin listesi: Bahçesaray'da tab' olunmuş kitaplar: Nümüne-i Hutût ve Resim, Sâlnâme-i Türkî, Hazîne-i Ahbâr, Üstâd-ı Sıbyan, Sefer-nâme-i Emîr Buharî, Ta'lîmât-ı Sokrat, Namaz Hocası, Hidayetü'l-İslâm, Hâce-i Sıbyân, (Usûl-i Savtî Elifbâ ve Ders-i ÜLâ), Atlaslı Cihân-nâme, Mir'at-ı Cedîd, Kırâ'at-ı Türkî, Rusya Devleti'nin Coğrafyası, Saylama, Esâmî-i Kütüb, Hâlerâ (Kolera) Vebası ve Ânın Devâ ve Dârûsu (ilaçlar), Cehâlet Derdinin Dermânı, Hikâye-i Robinson, Bahtsız Bala, Medeniyet-i İslâmiyye, Muhtasar Târih-i İslâm, Mecmû'a-i Kütübhâne, Kızlara Hediye, Rusya İslâmlarına Dâ'ir Nizâmlar ve İmtiyâzlar, Tercüme-i Elf Leyle ve Leyle (Binbir Gece Masalları Tercümesi); Kazan'da Tab' Olunmuş Kitâblar: Terbiyeli Bala, Günâh-ı Kebâ'ir (Büyük Günahlar) (Roman), Ed-Dürûsu'n-Nahviyye (Nahiv Dersleri), Usûl-i Sitte-li'l-Hesâb, Zübde-i min Tevârihu'r-Rus (Rus Tarihinden Özetler), Miftâhü't-Tevârih (Tarih'in Anahtarı), Bed'ü't-Ta'lîm (Eğitime Giriş), Kelîle ve Dimne Kitabı, Ahlâk Risâlesi, Mühimmâtü'l-Kavâninü'l-Nahviyye (Nahiv Kurallarına Dair), Zirâ'at İlmi, Kavâ'id-i Kitâbet (Yazım Kuralları), Muharrikü'l-Efkâr, Mühimmâtü'z-Zaman li-Ehli'z-Zaman, Hesaplık, Mu'allim-i Evvel, Nümüne yâ ki Enmûzec, Umûmî Coğrafya Risalesi, Ulûf yâ ki Güzel Kız Hatice (Roman), Kitâbü'l-İ'tibâr, Müstefâdû'l-Ahbâr fi-Ahvâl-i Kazan ve Bulgar, Istilâhât-ı Coğrafya, Dünya yâ ki Ma'îşet, Tarih-i Ceride-i Cedîde, Husûlü'l-İreb fi-Nahv-i Lisânü'l-Arab, Basîret, Tatar Diline (Tlika?) Kısaca Sarf, Kitâbü'l-Mu'âmelât, Redd-i Bî-çâre Kız (Dram), Lugat-i Rûsî ve Tatarî, Lugat-i Rûsî ve Tatarî-i Sağîr, Târih-i Şecere-i Türk, Tercüme-i Mantık-ı Türkçe, El-Hilâl, Kalendar yâ ki Sâlnâme, Fevâ'izü'l-Etfâl, Şerh-i Fıkh-ı Keydânî, Va'az-nâme Risalesi, Heftîk/Heftiyek-i Şerîf, Er-Risâletü'l-Hâlidîye fi'r-Râbitatü'n-Nakşibendiyye, Tuhfetü'l-Mülûk Tercümesi, Seyfü'l-Melik Kıssası, Terâvih Tesbihleri, Kısâ-i Hazret-i Yusuf, Peygamberimiz Dünya'ya Gelüvü ve Dinin Başlanavı, Hikâye-i Bülbül-nâme, Hüsnü'l-Meşreb fi-Sarfı'l-Arab, Bî-Gâyet-i Ma'sûk-nâme, İlmü't-Tevhîd, Kitâbü's-Salât İçin Tetimime, Takrîbü'l-Ezhân min Tecvidü'l-Kur'ân, Sevâdd-ı Hân, Sad-pend Sûd-mend, Ferâ'iz Türkçe, Şerha-i Âliyye fi-Beyânü'l-Hikmetü'l-Müte'âliyye, Kelâm-ı Kadîm, Kitâbü't-Tasrîf, Şerh-i Mütünü'ş-Şemsiyyetü li'l-Allâme Kutbeddin er-Râzî, Envârü'l-Âşıkîn, Târih-i Şahrühî, El-Erbâ'in fi'l-Hadîs, Muhtasarü'l-Vikâye Mukaddimesi, Abdest ve Namaz, Kısâ-i Tâhir ile Zühre, İslâm Kitabı, İbâdâtü's-Sülâs, Tercümetü'r-Risâleti'l-Muallimetü'l-Evvel Muhtasarü'l-Vikâye, Medh-i Kazan, Mecmau'l-Letâ'if, Mühimmâtü'z-Zeman (Manzûme), Aynü'l-Matlab fi-Şerh-i Ebyât-ı Hüsnü'l-Meşreb,

“Şevketlü Adaletlü Zât-ı Akdes-i Şâhânelerine

Arz-ı İhlâs ve Du'â-yı Farıza Ba'dinde Rusya Zâdegân-ı İslâmiyesinden Bağçesaray'da Neşr Olunan “Tercüman” Cerîdesinin Ser-Muharriri ve Sâhib-i İmtiyâzı İsmail Gaspırski Kullarının Takdîm-Nâme-i Çâkerâneleridir.

1177 Sene-i Hicriyesinden (Miladi 1763-1764) itibaren Rusya'da hurûfât-ı İslâmiye peyda olup bu zamana kadar dört yüzden mütecâviz muhtelif kütüb-i İslâmiye neşredilmiştir. Bunların ekser(isi) tadrîsât-ı dîniyye ile mesâ'il-i şer'iyyeden bâhis olarak fennî ve edebî kitaplar pek az olup ancak bu son beş-on seneden beri 40-50 adedi meydân-ı intişâra çıkarılmıştır.

Rusya'da ekser kütüb-i İslâmiye Kazan'da tab' olunup her sene külliyyetli olarak Kelâm-ı Şerîf (Kur'ân-ı Kerîm) ve Arabî ders kitapları basılmaktadır. Ba'dehû bir miktar kütüb ve resâ'il kullarının Bahçesaray'da bulunan matbaasında basılıp ara sıra Tiflis'te, Taşkent'te, Baku'de, Petersburg'ta dahî neşredilmektedir.

Zât-ı Akdes-i Şâhâneleri en büyük hâmî-i dîn ve ma'ârif oldukları ve neşr-i ulûm ve umûr-ı tadrîsiyye olan Himmet-i Âliye-i Mukaddese-i Şâhâneleri cihâna hayret vermekte oldukları halde Rusya hududu dâhilinde neşrolunmakta olan Arabî ve Türkî ve Fârisî kütüb-i İslâmiyesinden cem' edebildiğim yüz otuz kıt'a kitapları Kütübhâne-i Şâhânelerine takdîme ictisâr eylerim.

İşbu kitaplar arasında Semerkant'tan alınıp Petersburg'ta hıfz olunan “Hazret-i Osman Radyallahü anh Efendimiz Hazretlerinin” Kelâm-ı Şerîfinden aynen alınmış bir sahîfe-i mübâreke ile Acâ'ib-i Asâr-ı Türkî'den hatt-ı kadîm-i Türkî ile yazılmış Timur Kutlug Hân'ın Emir-nâmesinden aynen alınmış bir sureti de ve pek nâdir bulunan bir kıt'a “Bâbü-nâme”, ve “Mîr Ali Şîr Nevâ'î”nin yazma Dîvânı bulunmaktadırlar.

Zât-ı Akdes-i Şâhânelerine semere-i ubûdiyyetim (kulluğumun, bağlılığımın sonucu) olan işbu takdîmât-ı çâkerânemi lütfen kabul ile bendelerini müşerref ve bu şeref ile bahtiyâr buyurmalarını Zât-ı Akdes-i Şevketme'âblarından temenni ediyorum. Fi 29 Rebiulâhir sene 1312.

Çâkerleri İsmail Gaspırski.”

Arzuhal ve kitapların takdiminden sonra Sultan II. Abdülhamid, maarife olan hizmetleri nede niyle Tercüman Gazetesi Sahibi ve Başyazarı Gaspıralı İsmail Bey'i Mecîdî Nişân'ının Dördüncü Rütbesi ile ödüllendirmiştir. Buna dair Yıldız Sarayı Hümâyûnu Başkitâbeti'nden Sadarete yazılan tezkerede “Bağçesaray'da tab'olunmakta bulunan cerîde-i Tercüman Muharriri İsmail Bey Gaspırski'ye Dördüncü Rütbeden Mecîdî Nişân-ı Zî-Şânı ihsan buyrularak mu'âmele-i lâzîmenin ifâsı şeref-sâdır olan İrâde-i Seniyye-i Cenâb-ı Hilâfet-penâhî icâb-ı celîlinden bulunmuş olmağla” denilerek gereken işlemlerin yapılması istenilmiştir (4 Kasım 1894).⁵

İsmail Bey ödülünü almak üzere 17 Ekim 1894'te İstanbul'a gelmiş ve 20 Ekim'de Cuma Selamlığı Merasimine katılmıştır. Mabeyn Dairesi'nde diğer misafirlerle birlikte kahve ikram edildikten sonra Padişahın yakın adamlarından Emin Bey, Gaspıralı İsmail Bey'in yanına gelerek “Zât-ı Şâhâne size selam ediyorlar. Dördüncü Rütbe'den bir kıt'a Mecîdî Nişân-ı Zî-Şânını ihsan buyurdular, tebrik ediyorum” diyerek haber vermiştir. Bu merasimden bir-iki gün sonra Nişan ve Berat İsmail Bey'e takdim edilmiştir. Teşekkür ziyareti için Saraya giden Gaspıralı İsmail Bey'i Yâver-i Ekrem Müşîr Şakir Paşa Kabul Dairesinde ağırlamıştır. Davete katılmış olan Baş-

Bir Yolu Okuv Yazuv, Bâbü-nâme, Kitâbü'l-Eslâf ve Tahiyetü'l-Ahlâf, 1893 Sâlnâmesi, Mukaddime-li'l-Cezerî, Kitâbü't-Tecvid, Elifbâ-i Türkî, İlm-i Hesâb Risâlesi, Fevâkihü'l-Cülesâ; Taşkend Beldesinde Tab'olunan Kitaplar: Şerh-i Akâ'id, Kırk Hadîs, Gazeliyât-ı Hâfız Şirâzî, Hikâye-i Şah-Meşreb, Çahar-Kitâb, Kitâb-ı Beng-ü Bâde, Divân-ı Fuzûlî, Şerh-i Şemsiyetü'l-Kutbî, Şerh-i Tehzîb; Sâir Beldelerde Tab'olunmuş Kitaplar: Maddet-i Tarih-i Kafkaz, Torcu ve Balık, Kavâ'id-i Muhtasara-i Fârisî, Nâdânlık (Komedi), Bâr-ı Amacılık Bâr-ı Sende, Kudret-i Huda, Ser-Meşk-i Ta'lik, Risâlet-ü Muntehabü's-Serî'a, Risâle-i Um-detü'l-Ahkâm, Akâyid ve Nesâyih-i Risâlesi, Nogay ve Kumuk Şivelerinin Nümüneleri, Devlet-i Aliyye ve Rusya ve Kırım Hakkında Bazı Ma'lûmât-ı Târîhiye, Türkistan Vilayetinin Gazetesi (Şive-i Sartiyye), Dâlâ Vilayetinin Gazetesi (Şive-i Kırgızıye), Divân-ı Mîr Ali Şîr Nevâ'î (Hatt-ı Dest ile Yazma), Hazret-i Osman Radyallahü Anh'ın Hatt-ı Kûfî ile Yazılmış Kelâm-ı Kadîm'inden bir varaka sureti, Timur Kutlug Hân'ın Uygur Hattı ile Yazılmış Fermanının Sureti.

⁵ BOA. İ.TAL. 65/ 67. Bkz. Ek 1.

mabeyinci Ali Bey vasıtasıyla Padişaha teşekkür ifadeleri iletilmiştir. Sonraki hafta Cuma Selamlığı Merasimine tekrar giden İsmail Bey'e yine Padişah adına Yâverandan Kaymakam (Yarbay) Mehmed Bey selam ve tebrikleri ifade etmiştir. Neticede, her iki ziyarette de İsmail Bey, Padişahla yüz yüze görüşmemiştir. Padişah tarafından verilen Nişana Dair Beratta şu ifadeler yer almaktaydı:⁶ “Bağçasaray’da tab’ olunmakta bulunan Cerîde-i “Tercüman” muharriri İsmail Bey Gasprinski sezâ-vâr-ı taltîfât-ı Seniyye-i Şâhânem olduğuna binâ’en şeref-efzâ-yı sünûh ve sudûr olan emr-ü ferman-ı hümâyûn-ı Pâdişâhânem mûcibince cânib-i seniyyü’l-cevânib-i mülûkânemizden kendisine Mecîdî Nişân-ı Zîşânının Dördüncü Rütbesinden bir kıt’ası inâyet ve ihsân kılınmış olduğunu mutazammın işbu Berât-ı Âlîşânım ısdâr olundu.”

Gerçi İsmail Gaspıralı’nın nişan ve madalya ile taltifi ilk ve tek olay değildir. Sultan II. Abdülhamid dışında İran Şahları Nasreddin Şah ve Muzafferüddin Şah, İsmail Gaspıralı’yı “Şîr ve Hurşid”, Buhara Emiri Abdülahad Han da “Ahter-i Buharî” nişanlarıyla taltif etmişlerdir.⁷

3. Tercüman’ın Osmanlı Topraklarına Girişinin Yasaklanması

23 Nisan 1883’te yayın hayatına başlayan İsmail Gaspıralı’nın *Tercüman*’ı zamanla İstanbul başta olmak üzere Osmanlı topraklarına ulaşmaya ve ilgiyle okunmaya başlamıştır. Hatta Osmanlı okurları için 1895-1897 yılları arasında “*İlave-i Tercüman*”, “*Koşma*” ve “*Zamime*” gibi ekler de yayınlanmıştır. *Tercüman*’ın Osmanlı topraklarında dağıtılan nüshalarının sayısı giderek artmakla birlikte, zaman zaman yasak nedeniyle azalmaktadır. Kaç tane gazetenin Osmanlı okuruyla buluştuğuna dair bir sayı vermek pek de mümkün değildir. 31 Ağustos 1311 (12 Eylül 1895) tarihli Malûmât Gazetesi’nde Gaspıralı İsmail Bey’in hayatı ile ilgili Arapça makalede ve Kahire’de Kontinental Otel’de düzenlenen konferans öncesinde Şeyh Ali Yusuf tarafından okunan Gaspıralı İsmail Bey’in tercüme-i hâlinde; 1895-1896 yıllarında *Tercüman*’ın 15-16 bin nüshasının İstanbul’da satıldığına dair ifade yer almakla birlikte bu miktarın her zaman için geçerli olduğunu kabul etmek mümkün değildir. Ortalama beş bin civarında nüshanın İstanbul’da satıldığı kabul edilebilir.⁸

Gaspıralı İsmail Bey’in *Tercüman*’da yayınlanan bazı yazılar Osmanlı yönetimini rahatsız etmiş ve bunun bir neticesi olarak da gazete nüshalarının Osmanlı topraklarına girmesine yasak getirilmiştir. Osmanlı Arşivi belgelerine göre (tasnif edilmiş ve kullanıma sunulmuş olanlar dikkate alındığında) ilk yasak 1888 yılında konulmuştur. Kırım’dan gelen bir yolcunun üzerinde çıkan *Tercüman*’da İngiltere’nin emelleriyle ilgili bir haber, şayan-ı dikkat görülerek Rûsûmât İdaresi’nce el konulmuş ve Sadarete takdim edilmiştir (3 Kasım 1888).⁹

Tercüman’ın 11 Ekim 1888 tarihli nüshasında “*Correspondence del’Est*” isimli gazeteden yapılan şu alıntı Osmanlı Hükümeti’nin Gaspıralı İsmail Bey hakkındaki tutumunu oldukça etkilemiştir:

“(Correspondence del’Est) nam gazetenin yazdığı habere inanılır ise Cenâb-ı Sultan Abdülhamid Han Hazretleri üç devletin ittifakına koşulmak istemediğinden taht-u Hükûmetten düşürülüp yerine birader-zâdesi (doğrusu biraderi olmalı) Cenâb-ı Reşâd Efendi çıkarılmasına Germanyâ, İtalya ve İngiltere Hükûmetleri meyl ediyorlar imiş. Makedonya yani Selanik Vilayeti’nde fesâd ve karışıklık çıkarmaya gayret eden Bulgaristan İdaresinin gazetelerinden “Svoboda” yani “Hürriyet” nam Bulgar Gazetesi İstanbul’a karşı cesur ve ötken dil isti’mâl ediyor. Bu gazetenin yazdığına göre Osmanlı Hükûmeti Makedonya Vilâyeti’nde sâkin Bulgarların dillerini ve idare-i rûhânîlerini Yunanîlerin kasdından hıfz etmez ise Bulgaristan’da sâkin ehl-i İslâmın müftülerine Bulgar hazinesinden verilen maaşlar verilmeyip müftüler âciz tanılanacak imiş. Viyana’da neşrolunan “Fremdenblatt” nam gazete Makedonya bozukluğu, Rusya fitnessi olduğunu yazdığından Peters-

⁶ Tercüman, 12 November 1894/12 Kasım 1894, No: 40: 1.

⁷ Kırımlı, 1996: 50.

⁸ Malûmât, 31 Ağustos 1311, No: 12: 10; Sırât-ı Müstakîm, 11 Haziran 1325/24 Haziran 1909, Cilt: 2, Sayı: 42: 248; Kırimer, 1999: 77; Akpınar, 2013: 157-158.

⁹ BOA. DH.MKT. 1560/ 89.

burg'da neşrolunan "Jornal de San Petersburg" bu haberin yalan olduğunu ve Rusya, Bulgaristan'da Konsol ve Vekil bulundurmayıp hayli zamandan beri Bulgaristan'ı öz haline taşıldığını beyan ediyor".¹⁰

Yukarıdaki pasajda da görüleceği üzere; İngiltere, Almanya ve İtalya'nın Padişah II. Abdülhamid'in tahtan indirilip yerine kardeşi Mehmed Reşad'ın geçirilmesine taraftar olduğuna dair *Correspondence de'l Est Gazetesi*'nden yapılan bu alıntı Osmanlı Hükümeti'nin hiç de hoşuna gitmemiştir. *Tercüman*'ın aynı nüshasında yer alan Rus Çarının Kafkasya gezisi çerçevesinde Kars'a gelişi sırasında yapılan karşılama töreniyle ilgili haber de Osmanlı Hükümeti'nin tasvip etmeyeceği ifadeler içermekteydi. Bu haberde, Rusya'ya muhabbeti nedeniyle Osmanlı Hükümeti tarafından 1887 yılında öldürülen Hacı Veli'nin oğlu Kurban Ağa'nın da bu törende hazır bulunduğu bilgisi verilmiştir. Hem bu haber ve hem de alıntının yer aldığı *Tercüman*'ın 11 Ekim 1888 tarihli iki nüshası Trabzon Valiliğince elde edilerek Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş (10 Kasım 1888) ve 24 Kasım'da Mabeyn-i Hümayun Başkıtabetine arz edilmiştir.¹¹ Yine aynı şekilde Sinop'ta ele geçirilen "*Tercüman*" ve "Bulgaristan" isimli gazetelerin bazı nüshaları İstanbul'a gönderilmiş ve Saraya arz edilmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda "*Bulgaristan*" ve "*Tercüman*" gazetelerinin ilgili nüshalarının Osmanlı topraklarına girişinin yasaklanmasına dair irade-i seniyye yayınlanmış ve Sadarete gerekli tebligat yapılmıştır (21 Kasım 1888).¹² *Tercüman*'ın yurda girişinin yasaklandığına dair çıkarılan irade-i seniyye 1 Aralık 1888 tarihinde ilgili makamlara (Hicaz, Yemen ve Trablusgarp Vilayetleri, Bingazi, Çatalca ve İzmit Mutasarrıflıkları, Şehremaneti, Zaptiye ve Hariciye Nezaretleri, Matbuat Müdüriyeti) tebliğ edilmiştir.¹³

1888 yılında konulan bu yasak büyük ölçüde titizlikle uygulanmakla birlikte Matbuat Müfettişlerinden İsmail Bey 3-4 Aralık 1894 tarihlerinde görev alanındaki matbaaları denetlerken köprü üzerinde seyyar gazete satıcısında *Tercüman*'ın 23 Zilhicce 1311 (27 Haziran 1894) tarihli nüshasını görmüştür. Bu nüshayı satın alan Müfettiş İsmail Bey; inceledikten sonra içeriğinin zararlı olması nedeniyle gazetenin Osmanlı topraklarına girişinin yasak olup olmadığını Maarif Nezaretine sunduğu bir arzuhal ile sormuştur. Bu arzuhal ekinde takdim edilen gazete nüshası Dahiliye Nezaretine havale edilerek Matbuat-ı Ecnebiye Müdüriyeti'nce incelenmesi istenilmiştir (4 Ocak 1895).¹⁴

Dâhiliye, Zaptiye, Posta ve Telgraf Nezaretleriyle Matbû'ât İdaresi, Şehremaneti, Rüsûmât Müdüriyeti ve bazı vilayetlere gönderilen yazıda; Kırım'da Türkçe ve Rusça olarak yayınlanmakta olan *Tercüman*'ın yaklaşık olarak beş senedir ülkeye girişinin yasak olduğu belirtildikten sonra bu yasağın kaldırılmasının Padişahın arzusu olduğunun Mabeyn-i Hümayun'dan bildirildiği ifade edilmektedir (14 Kasım 1894).¹⁵

Yaklaşık beş yıl süren yasağın kaldırılmasının gündeme geldiği sırada İsmail Gaspıralı, eskiden olduğu gibi *Tercüman*'da yabancı basından haber özetlerine de yer vermektedir. 12 Kasım 1894 tarihli nüshasında İngiliz basınında Ermeni sorunu ile ilgili haber ve yazılardan yapılan alıntılar Osmanlı Hükümeti'ni rahatsız etmiştir. İlginç olan nokta, aynı nüshanın ilk sayfasında Gaspıralı İsmail Bey'e II. Abdülhamid'in nişan vermesiyle ilgili haber yer alırken, ikinci sayfada İngiliz basınına atfen bu cümlelerin okuyucuya sunulmasıdır. Haberin fark edilmesi üzerine Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa imzalı bir yazı ekinde, gazete nüshası da Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiştir (30 Kasım 1894). Gazete nüshası Matbû'ât-ı Ecnebiye Müdüriyetince incelenmiş ve Müdüriyetin görüşü bir tezkere ile Sadarete bildirilmiştir. Bu cevabî yazıda; bir süre önce İstanbul'a gelen, Padişah tarafından nişanla ödüllendirilen ve gazetesinin Osmanlı

¹⁰ *Tercüman*, 11 Ekim 1888/18 Sefer (Safer) 1306, No: 34: 2; *BOA. İ.DH.* 1108/ 86733. İlgili haber için bkz. Ek 4.

¹¹ *BOA. DH.MKT.* 1567/ 93; *Tercüman*, 11 Ekim 1888/18 Sefer (Safer) 1306, No: 34:1. 27 Kasım'da Trabzon Valisine zararlı yayınları ülkeye girişinin engellenmesi hususundaki gayretlerini öven telgraf gönderilmiştir. Bkz: Aynı belge.

¹² *BOA. Y.PRK.BŞK.* 14/ 61; *BOA. HR.TH.* 85/14; *BOA. İ.DH.* 1108/86733.

¹³ *BOA. DH.MKT.* 1569/110.

¹⁴ *BOA. MF.MKT.* 243/ 9.

¹⁵ *BOA. DH.MKT.* 307/31.

topraklarına girmesine izin verilen Gaspıralı İsmail Bey'in bazı Avrupa gazetelerinin Ermeniler hakkındaki yalan ve uydurma haberleri gazetesine nakletmesinin doğru bir davranış olmadığı belirtilmiştir. Yazının devamında, Gaspıralı İsmail Bey'in Petersburg Sefareti aracılığıyla uyarılması önerilmektedir (5 Aralık 1894). Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti'nden 17 Aralık 1894 tarihinde Hâriciye Nezareti'ne gönderilen tezkerede; Avrupa gazetelerinin Ermenilerle ilgili uydurma haberlerini gazetesinde yayınlayan Gaspıralı İsmail Bey'in Sen Petersburg Sefareti aracılığıyla uyarılması istenilmiştir. Sen Petersburg Sefiri Hüsnü Paşa'nın bu konudaki tebliği üzerine Osmanlı Devleti'nin Sivastopol Şehbenderi Skiadis Efendi, Gaspıralı İsmail Bey'e gerekli uyarılarda bulunmuştur (24 Ocak 1895).¹⁶

İsmail Gaspıralı'nın Ermeni konusuyla ilgili yabancı basından alıntı haberlere gazetesinde yer vermesi, "onun Ermeni menfaatlerine destek verdiği" şeklinde asla yorumlanamaz. Tam tersine İsmail Gaspıralı, Ermenilerin saldırgan ve zararlı faaliyetleri, katliamlarıyla ilgili çok sayıda haber ve makale yayınlamıştır. İsmail Gaspıralı'nın Osmanlı Devleti'nin aleyhine olan bazı haber ve alıntılarını yayınlamasında; Rusya devlet, din ve basın mensuplarının kendisini "Türkiye'nin hafiyesi" diye suçlamalarının ve bu anlamdaki uygulanan baskıların etkisi olabilir.¹⁷

Osmanlı Devleti'nin Sivastopol Şehbenderi Skiadis Efendi tarafından yapılan uyarıdan sonra da *Tercüman*'ın yayınlarının sebep olduğu rahatsızlıklar zaman zaman tekrarlamış, dolayısıyla da gazetenin yurda girişi tekrar yasaklanmıştır. Nitekim 28 Haziran 1895 tarihinde Sadrazam Said Paşa imzasıyla Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen tezkerede; Kırım'da yaylanan "*Tercüman*" Gazetesinin memâlik-i Şâhâneye girişinin yasaklandığına dair irade-i seniyyenin tebliğ edildiği bildirilmekte ve ilgili kurumlara gerekli emirlerin ulaştırılması istenilmiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezaretince; Hicaz, Yemen Vilayetleriyle Trablusgarb ve Bingazi Mutasarrıflıklarına, Şehremânetine, Telgraf ve Posta Nezaretine, Zaptiye Nezareti'ne ve Rüsûmât İdaresine gerekli tebligat yapılmıştır. Buna rağmen *Tercüman*'ın İstanbul'da müvezzi'ler (gazete dağıtıcıları) tarafından satıldığı müfettişlerce tespit edilince Dâhiliye Nezareti'nden Şehremâneti ve Zaptiye Nezareti'ne yeniden tebligat yapılmış ve gazetenin mevcut sayılarının toplatılması istenilmiştir (2 Temmuz 1895). Yine gazetenin yeni sayısından yirmi bin (20.000) adedinin İstanbul'a gönderildiği haber alınınca bu paketlerin yurda girişine engel olunması ve paketlerin elde edilerek imha edilmesi ilgili idarelere tebliğ edilmiştir (6 Temmuz 1895). Bu kadar ısrarlı emirlerin üzerinden bir gün geçmeden *Tercüman*'ın yurda girişine dair yasağın kaldırıldığına dair irade-i seniyye 6 Temmuz 1895 tarihinde Sadaretten Dâhiliye Nezareti'ne, oradan da diğer ilgili kurumlara tebliğ edilmiştir (9 Temmuz 1895).¹⁸

II. Abdülhamid Han yönetimi ile ilişkilerde inişli-çıkışlı bir süreç yaşanırken, İsmail Gaspıralı'nın padişah muhalifi Jön Türklerle ilişkileri daha olumlu seyir izliyordu. Yazılarında Jön Türklere olan sempatisini gizlemeyen İsmail Gaspıralı, Kasım 1895'te İstanbul'dan kaçan Mizancı Murad'ı misafir etmiştir.¹⁹

¹⁶ BOA. DH. MKT. 319/74; BOA. HR. TH. 150/73; BOA. HR. SYS. 2270/70; BOA. MF. MKT. 283/42. Osmanlı Hükümeti'nin uyarısına neden olan haber metni şu şekildedir: "London'dan alınan telegramların rivayetine göre Van ve Erzurum Vilayetlerinde Ermenilerden ötürü büyük rahatsızlık bâr (var) imiş. Ermeni cemiyeti tarafından (İngiliz Dışişleri Bakanı) Lord Kimberley'e verilmiş namede sekiz-on bin miktarı Ermeni bala çağa (bebek, küçük çocuk) beraber kurşuna tutulup otuz karye harabelendiği beyan olunmuş. "Standar(d)" Gazetesinin haberine göre; Ermeniler devlete vergi vermek istemediklerinden karışıklık zuhur edip mahallin valisi asker muavenetine mecbur olmuş. Mahall-i fesada (karışıklık çıkan bölge) İngiliz Konsolosu gitmiş; mezkûr konsol(osun) isyana bâis (sebeup) olduğu vali tarafından söyleniyor. İstanbul'un resmi haberine göre Ermeni kaçakları ve bir Kürt taifesi asi olarak bazı Müslüman karyelerini basmışlar. Askere müracaat bundan lâzım gelip mezkûr karışıklık ise bu halden ibaret bulunmuştur." Bkz: Tercüman, 12 November 1894/12 Kasım 1894, No: 40: 80.

¹⁷ Muradov, 2015: 167. Tercüman'da Ermeni Meselesi ile ilgili daha geniş bilgi ve değerlendirme için bkz. Muradov, 2015: 163-182; Muradov, 2015: 218-236.

¹⁸ BOA. DH. MKT. 390/49; BOA. BEO. 650/048694; BOA. İ. HUS. 39/23, (11 M. 1313).

¹⁹ Kırımlı, 1996: 50; Mizancı Murad, 1994: 79. Gaspıralı İsmail Bey ile Mizancı Murat'ın yaşam süreçlerinde ilginç benzerlikler vardır. Örneğin; Kafkas asıllı olan Mizancı Murat da eğitiminin bir kısmını Rus Gimnazyumunda yapmış üniversite eğitimi için Moskova'ya gittikten sonra İstanbul'a kaçmıştır. Mizancı Murat, Jön Türk hareketi içinde yer

Tercüman'da Makedonya, Girit, Sudan ve Havran olaylarıyla ilgili haberlerin yer alması üzerine Dahiliye Nezareti, Hariciye Nezareti'ne gönderdiği tezkerede; Gaspıralı İsmail Bey'in Sen Petersburg Sefareti aracılığıyla uyarılmasını istemiştir (15 Temmuz 1896). Konuyla ilgili olarak Sen Petersburg Sefareti'ne yapılan tebligat üzerine, Sefaret de gereği için Sivastopol'daki Osmanlı Şehbenderliği'ni vazifelendirmiştir. Şehbenderliğe davet edilen Gaspıralı İsmail Bey'e gazetede yazılar dolayısıyla Osmanlı Hükümeti'nin rahatsızlık duyduğu mesajı tekrar iletilmiştir. İsmail Bey de Şehbender Ziya Bey'e cevaben; "Yalnız bu gibi havadisleri değil fakat Makedonya, Girit, Sudan ve Havran işleri hakkında makâlât dercinden yavaş yavaş feragat edeceğini" bildirmiştir. Bu cevap, Hariciye Nezareti'nden Sadarete ve Dâhiliye Nezareti'ne iletilmiştir (15 Eylül 1896).²⁰

Tercüman'ın yurda girişine dair yasak kararı alınırken; bazen bir nüshasının girişi yasaklanırken, bazen de bütün nüshalarını kapsayabiliyordu. Örneğin; 25 Ocak 1898 tarihinde *Tercüman*'ın 48. sayısının, 15 Ağustos 1898 tarihinde *Tercüman*'ın 27. sayısının, 13 Ekim 1898 tarihinde *Tercüman*'ın 40., 14 Ekim 1898'de 38-39. ve 3 Kasım 1898'de 37. sayılarının, 19 Mart 1898 tarihinde 7. sayının, 31 Mart 1898'de 6, 8 ve 9. sayılarının, 18 Nisan 1898'de 10 ve 11. sayılarının yurda girmesi yasaklanırken, Kasım 1902'de ise 14 Teşrinievvel 1318 (27 Kasım 1902) tarihli nüshada yer alan haberler dolayısıyla *Tercüman*'ın Osmanlı topraklarına girişi tamamen yasaklanmıştır (12 Kasım 1902).²¹

Konulan bu yasaklar *Tercüman*'ın ülkeye girişine tam olarak mâni olamamıştır. Zaman zaman farklı yöntemler kullanılarak yasak delinmeye çalışılmıştır. Mesela; 4 Temmuz 1905 tarihinde İstanbul'daki Rusya Postahanesi'nden Galata Postahanesi'ne teslim edilen paketler içinden iyice sarılmış *Tercüman*'ın sekiz nüshası çıkmıştır. Bunun üzerine postalar üzerindeki denetimin sıkılaştırılmasına yönelik uyarılar yapılmış, ayrıca Rusya Postahanesi'nden de bu tür yasak yayınların ülkeye girişine aracılık etmemesi istenilmiştir (5 Temmuz 1905).²²

Tercüman'ın yayınlarından duyulan rahatsızlık sürüp giderken, Padişah II. Abdülhamid'in yurtdışındaki muhalif basını satın alma politikasının bir uygulaması olarak İsmail Gaspıralı'ya da bir teklifin yapıldığı anlaşılmaktadır. Gazeteyi satması için 300.000 Osmanlı lirası teklif edilmişse de Gaspıralı İsmail Bey bu teklifi reddetmiştir.²³

Tercüman'ın yurda girişine dair yasağın 1896-1908 yılları arasında devam ettiği anlaşılmaktadır. İttihat ve Terakki'nin baskısı ile 23 Temmuz 1908 tarihinde Padişah II. Abdülhamid, Meşrutiyeti tekrar ilan etmek zorunda kalmıştır. Meşrutiyetin İlanını telgrafla öğrenen Gaspıralı İsmail Bey "On iki seneden beri Dersaadet'e gönderilmeyen gazetemizin bu nüshasını ancak tebrike ve hatıratı tahsis etmek istiyoruz" ifadesiyle *Tercüman*'ın bir nüshasını Meşrutiyetin İlanına ayırmıştır. Meşrutiyetin İlanından duyduğu sevinci dile getiren Gaspıralı İsmail Bey; bu gelişmenin hem içeride ve hem de dışarıda olumlu etkilerinin olacağını vurgulamıştır.²⁴

Tercüman'ın Osmanlı topraklarına girişine zaman zaman getirilen yasakların yanında İsmail Gaspıralı'yı ilgilendiren bir kısıtlama da Bahçesaray'da basılan Kur'ân-ı Kerîm nüshalarının ülkeye girişi hakkında yaşanmıştır. İrade-i seniyye gereğince; Matbaa-ı Osmaniye'de basılan Kur'ân-ı Kerîm nüshaları dışındaki mushafların Osmanlı topraklarında dağıtılmasının yasaklanmış olması dolayısıyla da ülke içinde başka matbaalarda mushaf basılmasına yasak getirilmiş oluyordu. Ancak Bahçesaray ve Mısır'daki matbaalarda basılan mushaflar postahaneler

almış, Gaspıralı önce gayri resmi diyaloglardan sonra 1911 yılında İttihat ve Terakki'ye üye olmuştur. Bkz: Kramer, 2004: 383-384.

²⁰ BOA. A.} MTZ. (04). 37/26; BOA. A.} MTZ. (04). 37/65; BOA. HR.SYS. 1322/89.

²¹ BOA. HR.TH. 207/23; BOA. DH.MKT. 2091/22; BOA. HR.TH. 218/45; BOA. MF.MKT. 384/54; BOA. MF.MKT. 389/57; BOA. MF.MKT. 390/15; BOA. MF.MKT. 393/19; BOA. MF.MKT. 637/28; BOA. HR.TH. 219/50; BOA. HR.TH. 209/2; BOA. HR.TH. 209/62; BOA. HR.TH. 210/85; BOA. MF.MKT. 421/58; BOA. Y.PRK.DH.10/51; BOA. DH.MKT. 618/48.

²² BOA. DH.MKT. 982/87.

²³ Kırımlı, 1996: 50-51.

²⁴ Kırimer, 1996: 170-171.

vasıtasıyla ülke topraklarına girmekte ve dağıtım yapılmaktaydı. Bu şekilde dağıtım yapılan Kur'ân-ı Kerîm nüshalarından birisini okuyan Fes ve Melbusat-ı Askeriye Fabrikası Dâhiliye Zâbiti ve İzmit Fabrikası Dersaadet Sevk Memuru Mülâzımıevvel Hasan Vefkî Efendi, ayetlerin manalarının değişmesine neden olabilecek bazı baskı hataları tespit etmiştir. 31 tane baskı hatasını içeren bir liste hazırlayan Hasan Vefkî Efendi 20 Temmuz 1907 tarihinde Maarif Nezareti'ne yazdığı şu arzuhalle durumu arz etmiştir:

“Rusya'nın Bahçesaray'ında Tercüman Matbaasında 1316* senesinde tab' ve neşr olunan Kelâm-ı Kadîm'de kırâ't-i âcizânemde tesâdüf eylediğim hatalardan tebeddül eylemesine binâen hatâların cetveli merbûten takdîm kılındığını Cenâb-ı Vâcibü'l-Vücûd huzûr-ı Sübhânîlerinin mes'ûliyetlerinden azâd olmağım için çaresine tevessül buyurmalarının istihâmına ictisâr olundu”.

Hasan Vefkî Efendi'nin bu arzuhali ve ekindeki doğru-yanlış listesi Maarif Nezareti Teftiş ve Mu'âyene Heyeti'nce incelenmiş ve yabancı ülkelerde basılan Kur'ân-ı Kerîm nüshalarının baskı hatalarından salim olamayacağından dolayı, yabancı ülkelerde basılan nüshaların toplatılmasının gerektiğine karar verilmiştir. Bu karar uygulamada daha hassas davranılması tavsiyesiyle Rûsûmat Emâneti ile Posta ve Telgraf Nezareti'ne bildirilmiştir (8 Ağustos 1907).²⁵ Bu ve benzeri olaylar yaşanınca, yabancı ülkelerdeki matbaalarda basılan Kur'ân-ı Kerîm nüshalarının yurda girişine müsaade edilip edilmeyeceği ve Kırım'ın “memâlik-i ecnebiye: yabancı ülke” kapsamına girip girmediği konusu Meclis-i Vükelâ gündemine gelmiştir. Sonuçta; Mısır ve Bahçesaray'da basılan mushafın ülkeye girişi esnasında kontrol edilmesi, baskı hatası veya eksiklik bulunmayanların ülkede dağıtılmasına müsaade edilmesi, ancak baskı hatası ve eksiklik olanların geldiği yere iade edilmesi kararlaştırılmıştır (11 Eylül 1907).²⁶

4. İsmail Gaspıralı'nın Mısır'da İslam Kongresi Toplama Girişimi ve Osmanlı Yönetiminin Konuya Yaklaşımı

Gaspıralı İsmail Bey'in sadece Rusya'da yaşayan Müslümanların/Türklerin milli uyanışı ve çağdaşlaşmasına yönelik faaliyetler (gazete çıkarma, kitap basımı, kongreler toplama, okullar açma vs.) yürütmediği, bütün dünya Müslümanları için de çabalar içine girdiği görülmektedir. Bu alanda takdire şayan bir girişim olarak “Dünya İslam Kongresi” toplanması için gayret göstermiştir. Müslüman Kongresi toplama fikri, Gaspıralı İsmail Bey'in diğer çağdaşı Rusya Müslüman aydınlarıyla yürüttüğü kongreler sürecinden ilham alınarak kendisinde ortaya çıkmış olması muhtemeldir. Ancak bu konuda Mısır'da yayınlanan ve Gaspıralı'nın yakından takip ettiği ve zaman zaman alıntılar yaptığı El-Menar, El-Ehram, El-Urvetü'l-Vüskâ gibi gazetelerden ve Mısır'daki reformculardan etkilenmiş olma ihtimali de vardır. Nitekim; Cemalettin Efendi ve Muhammet Adduh, çıkardıkları El-Urvetü'l-Vüskâ'da 1893'te bir İslam kongresi toplanmasını dair teklif etmişlerdir. Düşüncenin çıkış nedeni hangisi olursa olsun Gaspıralı İsmail Bey bu amaçla vapurla 5 ayda üç kez Mısır'a gidip gelmiştir.²⁷

Müslümanlar Kongresi toplanmasıyla ilgili olarak; ilk önce *Tercüman*'da makaleler yayınlayan Gaspıralı İsmail Bey, öncelikle kamuoyu oluşturmayı amaçlamıştır. Bu makaleler *Tercüman*'ın düzenli takipçilerinden Türkolog Arminius Vambery tarafından fark edilmiş ve Londra'da yayınlanan *The Times Gazetesi*'ne servis edilmiştir. Böylece bu kongre toplama fikri/girişimi dünyanın dikkatine sunulmuş oluyordu. Gaspıralı İsmail Bey, kongre toplama düşüncesini hayata geçirmek için İstanbul'a gelerek bazı görüşmeler yaptıktan sonra Mısır'a gitmiş ve Mustafa Kâmil Paşa ile El-Müeyyed Gazetesi Editörü Şeyh Ali Yusuf tarafından karşılanmıştır. Mus-

* 1316 senesi ifadesinin Rûmî veya Hicrî olduğu belirtilmediği için Miladî karşılığı tam anlaşılamamaktadır. 1316 senesi; bu arzuhalin yazıldığı dönemde yazışmalarda Hicrî takvimin yanında Rûmî takvimin oldukça yaygınlaştığı göz önüne alınırsa Miladî 1900-1901 yıllarına karşılık gelirken, dini eserler ve özellikle de Kur'ân-ı Kerîm söz konusu olduğu için Hicrî takvimin kullanım yaygınlığı göz önüne alınırsa 1898-1899 yıllarına karşılık gelmektedir.

²⁵ BOA. MF.MKT. 1011/55. Bkz. Ek 5.

²⁶ BOA. MV. 117/4.

²⁷ Kramer, 2004: 369; Kuttner, 2004: 391-444.

tafa Kâmil Paşa, Gaspıralı için 30 Ekim 1907 akşamı Semirami Otelinde bir yemek tertip etmiştir. Bu yemek sırasında Gaspıralı, kongre toplama önerisinden haberdar olan yabancı elçi ve gazeteciye takdim edilmiştir. Gaspıralı bu yemek sırasında kısa bir konuşma yaptıktan sonra 1 Kasım 1907 tarihinde Continental Otelinden altı yüz civarında dinleyicinin katıldığı bir konferans vermiştir.²⁸

Gaspıralı İsmail Bey, 1 Kasım 1907 (25 Ramazan 1325) Cuma akşamı Kahire'de Continental Otel'de yaklaşık 600 kişiden oluşan dinleyici kitlesine bir konferans vermiştir. İsmail Bey'in Türkçe yaptığı konuşmanın tercümeleri Arapça okunmuştur. Konferansın konu başlıkları; Rusya Müslümanlarının mevcut durumu, ücretsiz verilecek zorunlu ilköğretimin esaslarına ve Müslümanların sorunlarının çözümü için toplanacak "Müslümanlar Kongresi"ne dairdi. İslam dünyasında uyanış için bazı toplantıların yapıldığı ve gazeteler çıkarıldığından bahseden Gaspıralı İsmail Bey; bu çabaların yetersiz olduğunu, Müslüman ülkelerin genelinde geri kalmışlığın yaşandığını, medrese ve mekteplerin harap ve faydasız olduğunu, sanayinin çökmekte olduğunu, üç yüz milyonluk İslam Dünyasında otuz vapura sahip bir şirket ve beş milyonluk sermayeye sahip bir bankanın bile bulunmadığını anlatmıştır. Medeniyet alanında Avrupalı ülkeler bir tarafa İslam ülkelerinde yaşayan bazı milletlerin bile gerisinde kalan Müslümanlardaki durgunluğun, uyuşukluğun ve geri kalmışlığın sebebinin İslam Dini olmadığını savunan Gaspıralı İsmail Bey; asıl sebeplerin "cümleliz çalışınız", "cümleliz okuyunuz", "cümleliz tedbir ve sanâ'at ile yaşayınız" diye emreden dinin mensuplarının bu emirlerin tam aksini yapmalarından, fena âdetlerimizden, evham ve türlü hurafelerden kaynaklandığını savunmuştur. Bu hususların konuşulacağı, tartışılacağı geniş katılımlı bir "İslam Kongresi" toplanmasının yararlı olacağını anlatan Gaspıralı İsmail Bey; bu kongrenin siyasi konularla değil Müslümanların ekonomik ve sosyal alanlarda kalkınması için yapılacak işlerle ilgilenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu Kongrenin İstanbul'da veya Kahire'de toplanabileceğini belirten Gaspıralı İsmail Bey; kongre hazırlıklarını yürütmek üzere Kahire'de bir hazırlık komisyonu seçilmesini, bu komisyonun kongre programını hazırlamasını, kongreye katılacakların listesinin hazırlanarak gerekli davetlerin yapılmasını önermiştir.²⁹

Gaspıralı İsmail Bey'in Mısır'daki faaliyetleri Osmanlı Hükümeti'nce yakından takip edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin Mısır Fevkalâde Komiseri Gazi Ahmed Muhtar Paşa 6 Kasım 1907 tarihinde Sadaret'e gönderdiği tezkerede; Kırım Bahçesaray'da yayınlanan Tercüman Gazetesi sahibi ve yazarı Gaspıralı İsmail Bey'in birkaç gün önce Kahire'de Continental Otelinde, ulema ve Mısır'ın önde gelenlerinden oluşan altı yüz kişilik bir dinleyici kitlesine bir konferans verdiğini belirtmektedir. Gaspıralı İsmail Bey'in bu konferansta maksadını; İslam dünyasının çeşitli bölgelerinde yaşanan cehalet ve geri kalmışlığının ortadan kaldırılması ile ilim ve maarifin yaygınlaştırılması için alınacak tedbirleri ve yapılacak çalışmaları siyasete bulaşmadan görüşecek bir Kongre'nin toplanması olarak açıkladığı ifade edilmektedir. Bu yazının ekinde, konferansa dair haberin yer aldığı ve Mısır'da Mustafa Kâmil Paşa tarafından Fransızca yayınlanan *L'Étendard Egyptien Gazetesi*'nin 23 Ekim 1907 Çarşamba günkü nüshası da sunulmuştur.³⁰

Konferans sonrasında Mısır'dan memleketine hareket eden Gaspıralı İsmail Bey, dönüş yolculuğunda İstanbul'a uğramış ve bazı kişilerle görüşmüştür. Bunlardan birisi Meclis-i Sıhhiye Serkâtibi Ahmed Rağıb (?) Bey'dir. Ahmed Rağıb Bey, Mabeyn-i Hümayûn Başkitâbetine şu arzualı takdim ederek görüşme hakkında Saraya bilgi vermiştir (21 Kasım 1907):³¹

²⁸ Sırât-ı Müstakim, 11 Haziran 1325/24 Haziran 1909, Cilt: 2, Sayı: 42: 248; Bozkurt, 2015: 102-104. Nitekim Mustafa Kâmil Paşa'nın idaresindeki *L'Étendard Egyptien Gazetesi*'nin 23 Ekim 1907 tarihli nüshasında, Vambéry'nin *The Times Gazetesinde* çıkan haberinden bahsedilmektedir. Buna göre, Eylül 1908'de Kahire'de bir İslam Kongresi'nin düzenleneceği bilgisi verilmektedir. Bkz: *L'Étendard Egyptien*, 23 Ekim 1907, No: 200: 3. Bkz. Ek 3.

²⁹ Sırât-ı Müstakim, 11 Haziran 1325/24 Haziran 1909, Cilt: 2, Sayı: 42: 248-250. Konferansın *L'Étendard Egyptien Gazetesi*'nde yayınlanan Fransızca metni için bkz: Ek 6.

³⁰ BOA. A.} MTZ. (05) 18-B/127.

³¹ BOA. Y.PRK.SH. 7/44.

“Kendisi Mısır’da iken orada altı yüz kişiden müteşekkil bir konferans akd olunmuş. Bu konferansta (maksat) dünyanın her tarafında mütemekkin (yerleşmiş) olan Müslümanların terakkiyat-ı mâddiye ve ma’nevîyelerini tesrî’ edecek (hızlandıracak) bazı tedâbiri müzâkere imiş. Otuz kadar azadan bir Encümen-i Dâimî teşkil olunarak, bunlar iktizâ eden memâlike da’vetnâmeler gönderecek imişler. Bu İsmâil Gasprinski Beyoğlu’nda Otel (?)’da misafir olup şu teşebbüs hakkında Mabeyn-i Hümâyûn-ı Mülûkânece kendisinden ahz-ı ma’lûmât edilmek arzu buyrulur ise i’âre-yi ma’lûmât (bilgi verme) edeceğini söylüyor.”

Gaspıralı İsmail Bey ve faaliyetleri hakkında II. Abdülhamid döneminde temkinli bir politika izlendiği ve yakından takip ettirildiği anlaşılmaktadır. Hidiviye Vapuru ile İstanbul’a gelen Gaspıralı, Beyoğlu’nda bir otele yerleşmiştir. Zaptiye Nezaretî’nden 20 Kasım 1907 tarihinde Beyoğlu Mutasarrıflığına gönderilen tezkerede; kendisine sezdirilmeden İsmail Bey’in izlenmesi, kimlerle görüştüğünün takip edilmesi ve faaliyetleriyle ilgili olarak 24 saat geçmeden rapor verilmesi istenilmiştir.³²

Gaspıralı İsmail Bey, İstanbul’a bu gelişinde Mekâtib-i Askeriye Müfettişliği görevini de yürüten Padişahın Yaverlerinden İsmail Paşa ile de görüşmüştür. Bu görüşmede İsmail Paşa’ya kongre düzenlemekteki amaçlarını anlatmış ve böylece konu Padişaha arz edilmiştir. Gaspıralı İsmail Bey, Kongre hazırlıklarıyla ilgili Osmanlı yönetimi ile yaptığı bu görüşmeleri “Müslüman Kongresi” isimli eserinde şu şekilde anlatmaktadır:³³

“Yol üstü Dersaadet’te iki gün kalıp eczâ-yı Devlet-i Aliyye’den bulunan Mısır’da Mü’temer-i İslâmî tedârik olunduğunu mübâşir sıfatıyla Yıldız’a haber verdim. Bu münâsebet ile Mekâtib-i Askeriye Müfettişi Yaver İsmail Paşa ile görüşüldü. İki saat söyledim; fakat efkârımı anlatamadım, içeriye yanlış haber edilmemesi için beraberimizde bulunan Saray memurlarından Nermî Efendi’ye dediklerimi kaleme aldırıp Paşaya verdim, çok memnun oldu. Çünkü Müslüman Kongresi gibi hiç me’ûl olmayan bir işin şifâhen arzından kurtulmuş bulundu. Ma’rûzâtım cümle gazetelerde derc edilmiş ma’lûmâtın ibaret ise de makama hürmeten edâ-yı nezâketten ötürü lâzım görülmüştü. Arkamda fesli şapkalı geziciler bulunduğundan dost ve âşinâları ziyâretim ile rahatsız etmeyerek Kırım’a döndüm. Bir ay kadar Bahçesaray’da kalıp tekrar Mısır’a yollandım... Hidiv Abbas Hilmi Paşa’ya arz ettiğim surette mü’temeri makbul ve nâfi’ gördüler. Devletlû Gazi Muhtar Paşa (Osmanlı Devleti’nin Mısır Fevkalâde Komiseri) teşebbüsün güzel olduğunu söylemek ile beraber Yıldız’ca havf ederek mümâna’at edilmek ihtimalini anlattı.”

İslam Kongresi toplanmasına dair Osmanlı yönetimin soğuk tavrı ve kendisinin izlenmesi için peşine hafiyeler takıldığına dair anlattıkları dikkat çekicidir. Ayrıca hafiyeler tarafından takip edildiğinin farkında olduğu da anlaşılmaktadır. Yukarıda da bahsedildiği üzere, Zaptiye Nezaretî’nden 20 Kasım 1907 tarihinde Beyoğlu Mutasarrıflığına gönderilen tezkerede Gaspıralı İsmail Bey’in takip edilmesi emredilmiştir.

Gaspıralı İsmail Bey, İslam Kongresi toplama girişimiyle ilgili olarak hem bilgi vermek ve hem de destek almak amacıyla Padişah II. Abdülhamid’le görüşmeyi arzu etmişse de buna muvaffak olamamıştır. Bununla birlikte üzerinde tarih bulunmayan Padişaha şu arzuhali takdim etmiştir:³⁴

“Sâye-i Hazreti Hilâfet-penâhîlerinde Memâlik-i Şâhânelerinde bulunan akvâm-ı İslâmiyenin terakkî ve irtifâları temin edilmiş olduğu halde memâlik-i ecnebiyede sâkin iki yüz milyondan mütecâviz bulunan ehl-i İslâmın hâli daha başkadır. Hele sâ’ir milletler aklen, iktisâden ve ictimâ’en günbegün terakkî ettikleri halde Müslümanlar maatteessüf tedennîde (aşağıya gitme, gerileme) bulunuyorlar.

Ve mukaddemce istiklâl-i siyâsiyelerini kaybettikleri gibi şimdi tadrîcen mevki’ ve istiklâl-i iktisâdiye ve içtimâ’iyelerini elden geçiriyorlar. Bu hususta bir hayli ma’lûmât ve mütâlâ’ât takdîm ettiğim Hutbede beyan edilmiştir ki, lâzım-ı hâlde (gerektiğinde) mürâca’at buyrulur.

³² BOA. ZB. 391/57. Bkz. Ek 2.

³³ BOA. Y.PRK.NMH. 10:60; Sırât-ı Müstakîm, 23 Temmuz 1325/5 Ağustos 1909, Cilt: 2, Sayı: 48: 337-338.

³⁴ BOA. Y.PRK.TKM. 50/45. Başkanlık Osmanlı Arşivi kataloğunda belgenin tarihi olarak (H 25.09.1325) verilmişse de bu tarih, Gaspıralı İsmail Bey’in Kahire’de Kontinental Oteli’nde verdiği konferansın tarihidir. Zaten Arapça Konferans kitapçığının kapağında da bu tarih yer almaktadır. Bkz: BOA. Y.PRK.TKM. 50/45.

Bundan böyle Memâlik-i Şâhaneleri hâricindeki ehl-i İslâmın düşkünlüğü ve inhitâtı (çöküş) bilcümle ehl-i dil ve âşinâ-yı ahvâl (halden anlayanlar) olanları tabî'i mükedder (kederli) ederek esbâbının keşfi ile çaresine bakılmak fikrine sevk etmiştir. Şöyle ki; Rusya'da, İran'da, Mısır'da ve Hindistan'da ulema, fuzalâ ve üdebâdan bu mesele ile uğraşanlar hayli çoğalmış ve hatta bazı mahallî mü'temerler (kongreler) vâki' olmuştur ki, bu sayede Mü'temerü'l-İslâm-ı Umûmî niyeti vücud bulmuştur. Tasavvur olunan Müslümanlar Kongresi'nin siyasiyâta hiç ta'alluku olmayıp mevâdd-ü mesâ'il-i ameliye-i içtimâ'iyeye ve iktisâdiyeden (sosyo-ekonomik konulardan) bahsedeceği ileride ilan edilecek programdan anlaşılacaktır. Âcizleri muharrirlerin ihtiyarı bulunmaktığı hasebiyle meselenin üstünü açıp meydân-ı mabâhaseye konulması bendelerine terk edilmiştir. Buna binaen bundan üç ay mukaddem neşretmekte bulunduğum "Tercüman" Gazetesi'nde işi ortaya koyup bu def'a Mısır'l-Kahire'de altı yüz kadar hâzırûn huzurunda söylediğim Hutbede meseleyi şifâhen dahî beyan ettim. Bundan böyle Mü'temer-i İslâmiye (İslam Kongresi) hususunda konferans ve matbû'ât vasıtasıyla umuma ma'lûmât verilmesi ve Avrupa efkâr-ı umûmîsine aks gelmediği görülüp Mısır Müslümanları tarafından hüsn-i kabûl edildiği mu'ameleleri ile müsbet bulundu. Hutbem hitâm bulduğu (bulması) ile "Kongre" tedârîki için yirmi sekiz (28) addan ibaret muvakkat (KOMİTE)* tertip edildiği ilan olundu. İşbu Komite sâ'ir kıtalardaki komiteler ile bildiğimiz habere lazım gelen resmî ve gayr-i resmî teşebbüsâtta bulunacaktır. Mısır Komitesi erbâbının isimleri Mü'temerü'l-İslâmî Mecmû'asında mündericdir. Konferans akşamından sonra bir hayli adam daha komiteye intihâb olunacağı bendelerine haber verildi ise de isimleri şimdilik nâma'lûmdur. Ve ileride Mısır gazetelerinde görülecektir.

Her ne kadar İskenderiye'de Devletlû Gazi Ahmed Muhtar Paşa Hazretlerini hususi surette ziyaret ederek bu işten ma'lûmât verdi isem de Zât-ı Akdes-i Hazret-i Hilâfetpenâhîleri terakkiyât ve te'âlî-i İslamiyenin hâmî-i ekberi bulduklarından mahsûs Dersa'âdet'e uğrayub keyfiyeti ve lâzım gelen tafsilât olur ise vermeyi vâcibeden addettim.

Kongrenin mahall ve vakt-i ictimâ'ına gelince bunlara şimdiden kat'iyen karar verilemiyor ise de, Mısırlıların Mısır'da vâki' olmasına hevesleri anlaşılıyor. Kongrenin tedârîki tabî'i açık açık (ilan) edilecektir ve içtimâ'ı esasında kabulleri sâmi'in için açık bulunmakla beraber bilcümle evrâk ve müzâkerâtı ve kararı birkaç lisan üzere neşredilecektir. Kulları İsmail Bey Gasprinski, Muharrir-i Cerîde-i Tercüman, Bahçesaray".

Gaspıralı İsmail Bey'in yukarıda metni verilen arzuhalinin ekinde Kahire'de 1 Kasım 1907'de vermiş olduğu konferansın El-Müeyyed Matbaasında basılan yirmi sayfalık Arapça metni de yer almaktadır.³⁵ Gaspıralı İsmail Bey'in sunduğu arzuhalde Padişah II. Abdülhamid'den destek talep etmekle birlikte, Kongrenin İstanbul'da toplanmasına dair bir ifadeden kaçınması dikkati çekmektedir. Bunda; Osmanlı Harbiye Mektebi'ne öğrenci olarak kayıt yaptırmak istediğinde Rus Sefiri Kont Nikolay İgnatiyef'in engel olması olayında olduğu gibi Rus Çarlığı'nın Osmanlı Devleti'ne baskı yapması ve yine İstanbul'un Mısır'a göre Rusya'ya daha yakın olmasından dolayı müdahale edilebileceği endişesi etkili olabilir. Bunun yanında Müslüman tebaasının hareketlenmesinden çekinen Rus Çarlığı ile özgürlükler konusunda otokratik tavrı bilinen Osmanlı yönetiminin Kongre konusunda aynı çizgide buluşma ihtimali de akla gelebilir. Bu açıdan İngiliz işgalindeki Kahire'nin İstanbul'a nazaran hür ifade için daha uygun bir ortam olduğu düşüncesinin Gaspıralı'da bulunduğunu ifade eden yazarlar da bulunmaktadır.³⁶

Bir yıl sonra 1908 senesi Mart ayı sonlarında tekrar İstanbul'a gelen ve üç gün burada kalan Gaspıralı İsmail Bey, "Müslümanlar Kongresi" adıyla bastırmış olduğu risaleyi³⁷ Padişaha arz

* Bu Encümende yer alan şahıslardan bazılarının isimleri şöyledir: Şeyh Selim El-Beşerî (Ezher Camii Eski İmamı), Seyyid Bekrî Nakîb, Şeyh Muhammed Şâkir (İskenderiye Uleması Şeyhi), Şeyh Muhammed Bahît (Ezher Ulemasından), Şeyh Muhammed Hüseyin El-Adevî (Ezher İdare Azası), Şeyh Hüseyin Vâlî (Ezher Ulemasından), Hüseyin Asım Paşa, Hüseyin Vâsîf Paşa, İsmail Abaza Paşa, Hasan Rıfkı Paşa, Ali Şu'arâvî Paşa, Doktor Ulvi Paşa, Musa Galip Paşa, Kasım Emin Bey, İbrahim Helebâvî Bey, Ahmet Zeki Bey, Yusuf Sıddık Bey, Ömer Lütfü Bey, Muhammed Ferid Bey, Ali Behçet Bey, İsmail Re'fet Bey, Hasan Bekrî Bey, Abdülaziz Fehmi Bey, Refik El-Azm Bey, Talat Harb Bey, Muhammed Ahmed Eş-Şerif Bey, Hafız Avz Efendi, Ali Yusuf (Müeyyed Gazetesi Sahibi). Bkz: BOA. Y.PRK.TKM. 50/45.

³⁵ BOA. Y.PRK.TKM. 50/45.

³⁶ Kramer, 2004: 368-369.

³⁷ "Müslümanlar Kongresi" Türkçe eserin Arapça, Fransızca metinleri için bkz. Kırmımlı ve Türkoğlu, 2002: 13-29.

etmek istemiştir. Gaspıralı İsmail Bey, İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde İran'ın İstanbul Sefiri Prens Erfâ'uddevle Mirza Rıza Han ile görüşmüş ve Müslüman Kongresinin toplanma amaçlarını anlatmıştır. Rıza Han kongreyi olumlu karşılamış ve ülkesindeki karışıklıklar sükûnet bulduğunda İranlı temsilcilerin de kongreye katılacaklarından emin olduğunu belirtmiştir. Rıza Han, Gaspıralı İsmail Bey'le yaptığı görüşmeden sonra Sadrazama sunduğu arzıda; Gaspıralı'nın önceki yıl Kongre toplanmasına dair İsmail Paşa vasıtasıyla saraya başvurulduğuna belirttiğinden sonra kendisiyle tanışıklığı nedeniyle aynı konuyla ilgili olarak tekrar geldiğini ifade etmiştir. Arızanın devamında Gaspıralı'nın "Müslümanlar Kongresi" isimli eserini tekrar Padişaha sunmak istediğini belirten Rıza Han; "Hâk-pây-i Şâhâneye takdîmi fâ'ideden hâlî olamayacağından" ifadesiyle Gaspıralı'nın arzuhalinin ve eserinin Padişaha takdimini tavsiye etmiştir. Rıza Han arızanın son kısmında, İsmail Bey'in arzuhalinin Padişaha takdimine dair irâde-i seniyye çıkarsa Şerif Bey vasıtasıyla Sadarettin kendisine bilgi verilmesini rica etmiştir.³⁸

Muhtemelen İran Sefiri Rıza Han'ın bu tavassutuyla Sadrazam Ferid Paşa ile görüşen Gaspıralı İsmail Bey, İslam Kongresi toplanmasının gerekliliğine dair yazdığı mektubu ve Kongre Nizamnamesini Sadrazama takdim etmiştir. Görüşmede; Kırım ve Mısır'la ilgili bazı sorular soran Sadrazam Ferid Paşa; İslam dünyasında gerilemenin sebepleri, ilk tahsilin yaygınlaştırılması ve mekteplerin ıslahından bahsetmiştir. Görüşmeden bahsederken, Sadrazamın konuya girmemesi nedeniyle kendisinin de "Kongre" ve "Mü'temer" kelimelerini telaffuz etmediğini belirten Gaspıralı, Sadrazamın "memnun oldum, İstanbul'a ne vakit teşrif buyrulursa kapı daim açıktır" dediğini kaydetmektedir. Gaspıralı; Sadrazamın kongre konusunu sükutla geçiştirdiğini belirttiğinden sonra olumsuz intiba edindiğini şu sözlerle vurgulamaktadır:³⁹

"Ferid Paşa'nın beyânât-ı münevveresinden anladığım (Mü'temer-i İslâmî arzu olunur ve lâzımdır. Fakat İstanbul'da -Evet o zaman- bunu(n) ismi bile söylenmez. Ma'a-mâfih işinizden memnum)dan ibaret idi, ben böyle anladım, değilse ma'zûr buyursunlar".

Sadrazamdan sonra Osmanlı Ulemasından Mahmud Efendi ile de görüşen Gaspıralı İsmail Bey; onun kongrenin toplanmasının gerekli olduğuna dair dini delillerden bahsetmesinden memnuniyet duyduğunu ifade etmektedir. Ayrıca; Rusya Sefarethanesi Müşaviri Maykof ile de görüşen Gaspıralı İsmail Bey; ona kongre hazırlıkları ile ilgili bilgi verdikten sonra Kırım'a hareket etmiştir.⁴⁰

Gaspıralı İsmail Bey, kongre hazırlıkları çerçevesinde 1908 yılında Kahire'ye geldiğinde, Kazanlı Abdullah Battal ile birlikte "*El-Nahda* (النهضة): Rönesans" isimli Arapça bir gazete çıkarmaya başlamıştır. Sadece üç sayı (23 Şubat, 3 Mart, 30 Mart 1908) yayınlanabilen bu gazetenin çıkış sebepleri arasında; Gaspıralı İsmail Bey'in kongrenin Mısır ayağında önemli yer tutan ve Osmanlı karşıtlığı bilinen kişilerin çıkardıkları *El-Menar* ve *El-Müeyyed*'den dolayı kongreye karşı oluşan olumsuz algıyı bertaraf etmek düşüncesi de vardır. Gazetenin temel hedefi ve yayın politikası toplanması düşünülen İslam Kongresi hakkında aydınları ve halkı bilgilendi-

Gaspıralı İsmail Bey'in takdim etmek istediği risalenin Arapça nüshası olması muhtemeldir. Çünkü Arapça nüshası Kahire'de El-Müeyyed Matbaası'nda Hicri 1325 (Miladi 1907-1908) tarihli iken Türkçe nüshası Temmuz-1909'da Bahçesaray'da Tercüman Matbaası'nda basılmıştır. Bu Türkçe nüshanın ilk sayfasında; Müslüman Kongresi fikrinin Kahire'de 1907 sonbaharında ortaya çıktığı ve çeşitli ülkelerde yankı yaptığı halde Osmanlı topraklarında bahsedilmesinin vaktinin yeni geldiğinden söz edilmektedir. 1908 yılı ortalarına kadar devam eden istibdad yönetimi ve sonrasında yaşanan "tecdîdâd-ı hayriye"nin kongreden bahsedilmesini geciktirdiğini belirten Gaspıralı İsmail Bey; Osmanlı'daki hürriyet ortamının İran'da da yaşanması ve bu iki ülkenin ulema ve münevverlerinin kongreye destek vermeleri hususundaki ümidini dile getirmektedir. Bkz: Kırımlı ve Türkoğlu, 2002: 15, 31, 41.

³⁸ BOA. Y.PRK.NMH. 10/60; İsmail Gaspıralı, "Terakkiyât-ı İslâmiye Kongresi", Sırât-ı Müstakîm, Cilt: 2, Sayı: 48 (23 Temmuz 1325/5 Ağustos 1909), s. 337-339.

³⁹ İsmail Gaspıralı, "Terakkiyât-ı İslâmiye Kongresi", Sırât-ı Müstakîm, Cilt: 2, Sayı: 48 (23 Temmuz 1325/5 Ağustos 1909), s. 339-340.

⁴⁰ İsmail Gaspıralı, (23 Temmuz 1325/5 Ağustos 1909), "Terakkiyât-ı İslâmiye Kongresi", Sırât-ı Müstakîm, Cilt: 2, Sayı: 48: 339-340.

rerek kongreye destek sağlamaktır. Bu gazete ve diğer destekleyen gazetelerde İslam Kongresi'nin 1908'in Eylül veya Kasım aylarında toplanacağına dair haberler yayınlanmaktaydı. Bu hazırlıklar sürerken Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet ilan edilmiştir. Kısmen de olsa iktidarda söz sahibi olmaya başlayan Jön Türkler bu kongrenin İstanbul'da toplanmasını teklif etmişlerdir. Ancak Gaspıralı İsmail Bey, hazırlıkların tamamlandığını ve açılış gününün bile belirlendiğini belirterek bu teklifi reddetmiştir.⁴¹

Kongrenin destekçilerinden *El-Müeyyed Gazetesi*; Gaspıralı İsmail Bey'in, II. Meşrutiyet'in İlanı'ndan sonra bağlantılarının iyi olduğu (ki, kendisi de İttihat ve Terakki'ye 1911 yılında üye olacaktır) İttihatçıların yönetimde etkili olduğu dönemde İslam Kongresi'ni İstanbul'da toplamaya karar verdiğini yazmakta ise de bu yönde ciddi teşebbüste bulunulmamıştır. Ayrıca Gaspıralı'nın, Hindistan seyahatinde ve *Tercüman*'daki yazılarında kongre girişiminden pek bahsetmemesi bu girişimin gerçekleşmesine dair ümidin kırıldığı şeklinde yorumlanabilir.⁴² Bununla birlikte *Sırât-ı Müstakîm*'de yer alan bir makalede 29 Safer 1329 (1 Mart 1911) tarihinde Mısır'da El-Ezher Şeyhi Şeyh Selim El-Beşerî idaresinde, Müslümanların ekonomik ve sosyal alanlarda kalkınmalarına dair konuların görüşüleceğinden bahsedilmektedir. Hazırlık Komitesi tarafından hazırlanan ve İslam ülkelerinde gazetelerde yayınlanan "İlan"da siyasi konuların konuşulmayacağı bu kongre için İslam ülkelerinden ulema davet edilmekte ve katılmak isteyenlerin cevaplarının bildirilmesi istenilmektedir.⁴³ Bununla birlikte dünyanın çeşitli yerlerinde olduğu gibi dar katılımlı toplantıların dışında, Gaspıralı İsmail Bey'in düşündüğü ölçüde geniş katılımlı bir Müslümanlar Kongresinin toplanması mümkün olamamıştır.

Gaspıralı İsmail Bey'in yukarıda metni verilen arzuhalinde de belirtildiği üzere; İslam dünyasının birçok alanda geri kalmışlığı, siyasi ve ekonomik bağımsızlığın kaybedilmekte olması, yaşanan sorunların çözümü için yürütülmekte olan yerel çabaların üstünde Dünya Müslümanlarının temsilcilerinin katılımıyla bir "İslam Kongresi" toplanması önerisi oldukça önemli bir girişimdir. Kongrenin hazırlık çalışmalarını Mısır'daki Komite yürütecektir. Toplanacak kongrenin siyasetle ilgisinin olmayacağı ilkesi de önemlidir. Mısır'daki Osmanlı Fevkalâde Komiseri Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya konuyla ilgili bilgi veren Gaspıralı İsmail Bey, bir de konuyu doğrudan Padişaha arz etmeyi tercih etmiştir. Kongre hazırlıklarının İngiltere işgalindeki Mısır'da yürütülmesi, toplanacak kongreye başta Osmanlı ülkesinin yanında; İngiltere, Rusya ve Fransa işgalindeki yerlerden temsilcilerin katılmasının planlanması, yapılacak bu kongrenin siyasetten uzak tutulmasını pek de mümkün kılmamaktaydı. İşgalci devletler kendi idarelerindeki Müslümanların uyanışından rahatsız olacaklar, Osmanlı Devleti ise kongrenin İngiliz idaresindeki Mısır'da toplanmasından dolayı haklı olarak kuşku duyacaktır.

Gaspıralı İsmail Bey'in yukarıda bahsedilen Kasım-1907 ve Mart-1908'deki temaslarından Osmanlı Hükümeti'nin bu Kongrenin toplanmasına sıcak bakmadığının hissettirildiği anlaşılmaktadır. Hatta bu tavır, kongrenin destekçilerinden Mısır'da yayınlanan El-Menar tarafından Osmanlı Hükümeti'nin bu girişime karşı olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Osmanlı Hükümeti'nin kongreye sıcak bakmaması ve destek vermemesinin birçok nedeni olmakla birlikte en önemlileri şu şekilde sıralanabilir: a) Kongrenin İngiliz işgali altındaki Mısır'da toplanacak olması ve İngilizlerin bu kongreyi yönlendirebileceği endişesi, b) Kongre hazırlık Komitesinde yer alan *El-Müeyyed Gazetesi* sahibi Şeyh Ali Yusuf hakkında Osmanlı Hükümeti'nin olumsuz izlenim,

⁴¹ Bozkurt, 2015: 103-104; Kramer, 2004: 376; Kuttner, 2004: 391-444.

⁴² Kramer, 2004: 377-378.

⁴³ *Sırât-ı Müstakîm*, 23 Temmuz 1325/5 Ağustos 1909, Cilt: 2, Sayı: 48: 337-339. Kongreye dair bu bilgiler verildikten sonra makalenin devamında, böyle bir kongrenin toplanması için Gaspıralı İsmail Bey'in yaptığı girişimlerden bahsedilmekte ve şu yoruma yer verilmektedir: "Mücâhid-i muhterem İsmail Bey Gasprinski şu emel-i mebrûr ile meydan-ı mücâhedeye atıldığı zaman efkârını kemâl-i serbestî ile etyân edebilecek bir muhît arıyordu. O sıralarda memleketi olan Rusya şedâ'id-i istibdâd ile kavruluyor, Dârü'l-hilâfe ise her türlü eser-i hayattan mahrum bulunuyordu... Nihâyet Mısır'ı, beşeriyetin edvâr-ı kadîm irfânını bu fikr-i ulvînin tenmiyesine (artma, gelişme) müsâid buldu.". Bkz. Aynı yer.

c) Yine Osmanlı karşıtı faaliyetleriyle bilinen Suriyeli Refik El-Azm ve Hakkı El-Azm kuzenlerin* Komitede yer almaları vs.⁴⁴

Bütün bu gayretlere rağmen Gaspıralı İsmail Bey'in İslam Kongresi toplama teşebbüsü başarılı olamamıştır. Hazırlık için Komite oluşturulmuş ve bazı hazırlıklar da yürütülmüşse de Kongrenin toplanması mümkün olamamıştır. Toplanamama sebepleri arasında birçok husus sayılabilir: Öncelikle, her ne kadar Gaspıralı İsmail Bey kongrenin siyasetten uzak olacağı düşüncesinde ise de böyle bir kongrenin büyük bir siyasi gücün/devletin desteği olmadan toplanması mümkün değildir. En büyük bağımsız İslam Devleti olan Osmanlı Devleti, kongrenin toplanmasına sıcak bakmamıştır. Çünkü; kongrenin toplanacağı Mısır, İngiltere işgalinde olduğu için kolayca yönlendirilebilirdi. Ayrıca Mısır'da yuvalanmış olan Osmanlı karşıtı muhalif isimler Kongrenin Hazırlık Komitesi'nde yer almaktaydı. Kongrenin İstanbul'da toplanması için siyasi iklim pek de müsait değildi. Bu durumu Yusuf Akçura verdiği konferansta *“Bir Müslüman Kongresi fikri meydana çıktı. İsmail Bey Gasprinski Hazretleri geçen sene Mısır'a gitti. Çünkü o zaman İstanbul'da böyle şeyler yapmak, söylemek değil, düşünmek bile kâbil değildi”* dediğini aktararak dile getirmiştir.⁴⁵ Diğer taraftan teb'aları arasında Müslüman topluluklar bulunan Fransa ve Rusya da kongrenin başka bir emperyalist gücün denetimindeki bir yerde toplanmasından ve kongre faaliyetlerinin kendi vatandaşlarında bir uyanışa sebep olmasından endişe duymaktaydılar. Diğer taraftan Gaspıralı İsmail Bey'in liberal tavrına karşılık, Mısır'daki komite üyelerinin bazılarının radikal çizgileri kongre hazırlık aşamasında görüş ayrılığına neden olmuştur.⁴⁶

Gaspıralı İsmail Bey'in “Müslümanlar Kongresi” toplama girişiminde Mısır'ın öne çıkmasında, uygulama ayrıntılarında farklar olmakla birlikte Cemaleddin Efganî-Muhammed Abduh Ekolü'nün etkisinden bahsedilebilir. Nitekim bu hususa dikkat çeken Yusuf Akçura; Gaspıralı İsmail Bey ve Rusya Müslümanları arasında gelişmekte olan Ceditçilik hareketinin güçlenmesinde, Mısır'da bir akım olarak yayılmakta olan Cemaleddin Efgani ve Muhammet Abduh öncülüğündeki yenilikçi fikirlerin etkisini dile getirir.⁴⁷ İstanbul'da tahsilde bulunan “Rusyalı İslam Talebesi Cemiyeti”nin 27 Aralık 1908 tarihinde “Rusya'da Sâkin Türklerin Hayat-ı Medeniye, Fikriye ve Siyasyelerine Dâir” düzenlediği konferansta konuşma yapan Mekteb-i Mülkiye Tarih Öğretmeni Yusuf Akçura, Rusya'daki Türklerin fikri, medenî ve siyasi hayatları açısından 1883 yılında *Tercüman*'ın yayın hayatına başlamasını önemli bir dönüm noktası olarak nitelendirmiştir. Gaspıralı İsmail Bey'in Türklerin kurtuluşu için ortaya koyduğu programı; mekteplerin ve medreselerin ıslahı, dilin birleştirilmesi, kadınların eğitimden yararlandırılması, dini idarelerin ıslahı, Rusça'nın öğrenilmesi gibi başlıklarla anlatan Yusuf Akçura, konuşmasında Usul-i Ceditçiler ile Muhafazakârlar arasındaki görüş ayrılıklarını da izah etmiştir. Usul-i Ceditçilerin; mevcut dini kitapların iyi incelenmesi ve asıl kaynaklarına başvurulması gerektiğine dair görüşleri nedeniyle Usul-i Atikçilerle tartışma yaşandığını belirten Yusuf Akçura; bu noktada Cemaleddin Efgani ve Muhammet Abduh'un ektiği tohumların Müslüman aydınlar üzerinde etkili olduğunu ifade etmiştir.⁴⁸

* Refik El-Azm ve Hakkı El-Azm kuzenler Osmanlı Devleti'nden ayrılmayı amaçlayan Cemiyetü's-Sevri'l-Osmani (Osmanlı İnkılap Cemiyeti), Hizbü'l-Lâ-Merkeziye (Osmanlı Adem-i Merkezîyet Partisi), El-Kahtâniye Cemiyetlerinde yer alarak ve aktif bir şekilde Osmanlı Devleti aleyhinde faaliyet göstermişlerdir. Bu faaliyetleri nedeniyle I. Dünya Savaşı sırasında Âliye Divan-ı Harb-i Örfisi'nde gıyaben yargılanmışlar ve idam cezasına çarptırılmışlardır. Bkz: Âliye Divan-ı Harb-i Örfisinde Tedkik Olunan Mesele-i Siyâyise Hakkında İzahat, Dördüncü Ordû-yı Hümâyûn Neşriyatı, 1332: 125; Ortak, 2011: 8, 12, 18-19, 57.

⁴⁴ Sırât-ı Müstakîm, 28 Mayıs 1325/10 Haziran 1909, Cilt: 2, Sayı: 40: 217; Kramer, 2004: 374-376.

⁴⁵ Sırât-ı Müstakîm, 28 Mayıs 1325/10 Haziran 1909, Cilt: 2, Sayı: 40: 217.

⁴⁶ Kramer, 2004: 376-377. Yazar, Mısır'da görevli bir Fransız Diplomatın “Gasprinskiy'in Mısırlılar için fazla liberal olduğunu” belirttiğini kaydetmektedir.

⁴⁷ Sarıççek, 2015: 258. Gaspıralı İsmail Bey ile Cemaleddin Efgani ve Muhammet Abduh'un İslamî rönesans anlamındaki paralellikler başka yayınlarda da dile getirilmiştir: Bkz. Lazzerini, 2004: 87. Ancak Gaspıralı İsmail Bey; Mısır'daki El-Urvetü'l-Vüska ve El-Menâr etrafında toplanan reformcuların (C. Efgani, M. Abduh) itikatlarını paylaşmakla birlikte onlara göre daha ılımlı bir çizgi takip ediyordu. Bkz: Kramer, 2004: 366.

⁴⁸ Sırât-ı Müstakîm, 21 Mayıs 1325/3 Haziran 1909, Cilt: 2, Sayı: 39: 201-204; Sırât-ı Müstakîm, 28 Mayıs 1325/10 Haziran 1909, Cilt: 2, Sayı: 40: 214-218.

Gaspıralı İsmail Bey ve Ceditçilik üzerindeki Mısır etkisi Rus basını tarafından da dile getirilmekte ve Çarlık Yönetimi tarafından da takip edilmekteydi. Örneğin, Rusya basınında (Sen Petersburg'da yayınlanan *Ziemstchynе* isimli gazetede Prens Sergei Mikhailovitch N. Wolkonsky imzalı yazıda olduğu gibi) Gaspıralı İsmail Bey'in liderliğinde Kazan ve Orenburg'da ortaya çıkan Genç Müslümanlar Hareketi'nin bir taraftan İstanbul'a kaçan İbrahimof vasıtasıyla oradaki Jön Türk Hareketi ile bağlantıya geçtiğine ve diğer taraftan Kahire'deki El-Ezher gibi yeni fikirlerin savunan dini bir okulla bağlantıya geçtiğine dair bilgi ve yorumlar yer almaktaydı. Hatta reformist Muhammet Abduh öncülüğünde Mısır'da yükselen hareketin etkisiyle Rusya'daki Genç Müslümanlar Hareketi'nin Kahire'deki (Ezher Medresesi) gibi bir dini okulu Orenburg'ta da açmak istedikleri belirtilen haber yorumda bu durumun Rusya için bir tehlike haline geleceği vurgulanmaktadır (Mayıs 1911).⁴⁹

5. II. Meşrutiyet Sonrası Osmanlı Yönetiminin Gaspıralı İsmail Bey'e Karşı Tutumu

1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ve 1909'da da Padişah II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra Osmanlı yönetiminin Gaspıralı İsmail Bey'e karşı tutumu büyük ölçüde değişmiştir. Bu değişimde Gaspıralı'nın daha önceden diyalogunun olduğu İttihatçıların yönetiminde söz sahibi olmalarının etkisi bulunmaktadır.

Sırât-ı Müstakim'in 29 Temmuz 1909 tarihli nüshasında dünyadaki Müslümanların uyanışı için büyük gayretler gösteren Gaspıralı İsmail Bey'in ilk tahsilin dünyada ve İslam tarihindeki gelişimi ve ilk tahsilin kolaylaştırılmasıyla ilgili İstanbul'da bir konferans vereceği duyurulmuştur.⁵⁰ 1 Ağustos 1909 tarihinde İstanbul'da Şehzadebaşı'nda Fevziye Kıraathanesi'nde verilecek konferansla ilgili yazışmalar yapılmış ve Hareket Ordusu Kumandanlığı'ndan gerekli izin alınmıştır (29 Temmuz 1909).⁵¹

Konferansın konusu; iptidai mekteplerde okuma-yazma öğretimini kolaylaştırmak için İsmail Bey'in geliştirdiği "usul-i cedit" ile ilgilidir. Konferansın başında Gaspıralı İsmail Bey'i İstanbul'daki yakın dostlarından Ahmet Mithat Efendi dinleyicilere takdim etmiştir. Ahmet Mithat Efendi takdim konuşmasında; Gaspıralı İsmail Bey'in hayatı, *Tercüman*, bu gazetenin yasak olmasına rağmen Osmanlı topraklarına girmesi ve okunması, İslam Kongresi toplama girişimi ve Gaspıralı'nın eğitim faaliyetlerini anlatmıştır. Daha sonra alkışlar arasında kürsüye gelen Gaspıralı İsmail Bey; eğitimin tarihi sürecinden, çeşitli ülkelerde ilköğretim alanında yaşanan gelişmelerden. İslamiyet'ten sonra eğitim gerçekleştirilen eğitim faaliyetlerinden, son yüzyıl içerisinde İslam ülkelerinde eğitimde geri kalmışlığın sebepleri ve çözüm yollarından bahsetmiştir.⁵²

Sonuç

Rusya Müslümanları başta olmak üzere bütün dünya Müslümanların aydınlanması ve her açıdan kalkınması için eğitim, ekonomi ve sosyal hayatta atılacak adımları anlatmak ve icraata dökmeye hayatını adanmış olan Gaspıralı İsmail Bey, yapabildikleri ve yapmak istedikleri ile tarihteki müstesna yerini almıştır.

Gaspıralı İsmail Bey'in faaliyetleri Osmanlı Hükümeti ve aydınlar tarafından da ilgi ile izlenmiştir. Osmanlı aydınlarının Gaspıralı İsmail Bey'e bakışları ve eserlerine ilgileri genel anlamda olumlu olurken, Osmanlı yönetiminin tavrı farklı olmuş ve inişli çıkışlı bir süreç izlenmiştir. Onun eğitim konusundaki çabaları Osmanlı Devleti ve özellikle de Padişah II. Abdülhamid'in hoşuna gitmiş ve Dördüncü Rütbeden Mecîdî Nişanı ile taltif edilmiştir. Ancak ilgili bölümlerde ayrıntısıyla bahsedildiği şekilde; *Tercüman*'ın yayınları ve özellikle de başta İngiliz-

⁴⁹ BOA. HR.SYS. 1333/18.

⁵⁰ Sırât-ı Müstakim, 16 Temmuz 1325/29 Temmuz 1909, Cilt: 2, Sayı: 47: 336.

⁵¹ BOA. ZB. 383/162.

⁵² Sırât-ı Müstakim, 23 Temmuz 1325/5 Ağustos 1909, Cilt: 2, Sayı: 48: 345-346; Sırât-ı Müstakim, 30 Temmuz 1325/12 Ağustos 1909, Cilt: 2, Sayı: 49: 359-365; Berse, 2013: 24.

tere basını başta olmak üzere yabancı gazetelerden alıntı yapılarak yayınlanan haber/yorumlar (Padişah II. Abdülhamid'in tahttan indirileceği, Ermenilere baskı uygulandığı vs. hakkında) Osmanlı yönetiminin tepkisine neden olmuştur. İlki 1888 yılında olmak üzere çeşitli defalar *Tercüman*'ın Osmanlı topraklarına girişine yasaklar getirilmiştir. Zaman zaman bu yasaklar kaldırılrsa da II. Meşrutiyetin İlanına kadar *Tercüman*'ın Osmanlı okurları ile buluşması pek de mümkün olamamıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki; yasalara rağmen yabancı postaneler aracılığıyla veya ticaret eşya sandıkları içince gizlice bu gazetenin Osmanlı topraklarına girebildiği görülmektedir.

Gaspıralı İsmail Bey'in Müslümanlar Kongresi toplama girişimi de Osmanlı Hükümeti tarafından dikkatlice takip edilmiştir. Gaspıralı'nın çeşitli sebeplerden dolayı bu kongreyi Kahire'de toplamak istemesi, Mısır'ın İngiliz işgali altında olması ve bu nedenle İngiltere'nin kongreyi yönlendirebileceği endişesi, Kongre Hazırlık Komitesi'nde yer alan kişilerin birçoğunun Osmanlı Devleti aleyhtarı olması vs. nedenlerle Osmanlı yönetimi bu kongre toplama girişimine mesafeli yaklaşmıştır.

Gerek faaliyetlerini anlatmak ve gerekse Müslümanlar Kongresi toplama girişimi nedeniyle İsmail Gaspıralı; 1872, 1874, 1885, 1894, 1907, 1908 ve 1914 yıllarında İstanbul'u ziyaret etmiştir. Bu ziyaretlerin bazılarında hayal kırıklığı (1874, 1907, 1908) yaşarken bazılarında (1894, 1909, 1914) hüsnü kabul görmüştür.

II. Meşrutiyetin İlanı ve özellikle de Padişah II. Abdülhamid'in 1909 yılında tahttan indirilmesinden sonra Osmanlı yönetiminin Gaspıralı İsmail Bey'e olan tavrında büyük değişiklikler yaşanmasına neden olmuştur. Gaspıralı İsmail Bey, II. Abdülhamid döneminde İstanbul'a geldiğinde peşine hafiyeler takılmış iken İttihat ve Terakki'nin yönetimde etkin olduğu dönemde çok iyi karşılanmış ve konferanslar verebilmiştir. Buradan hareketle; Osmanlı yönetiminin Gaspıralı İsmail Bey'e olan bakışının döneme, gelişmelere ve yönetimdeki kişilere bağlı olarak değişiklik gösterdiği söylenebilir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları ve Gazeteler

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*

L'Étandard Egyptien

Ma'lûmât

Sırât-ı Müstakîm

Tercüman

Tetkik Eserler

Akpınar, Yavuz (2013), "Tercüman Gazetesi ve Türk Dünyası Üzerindeki Etkileri", *Uluslararası İslamla Yenilenme ve Birlik I İsmail Bey Gaspıralı Kongresi*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayınları, 153-161.

Âliye Divan-ı Harb-i Örfisinde Tedkîk Olunan Mesele-i Siyâyise Hakkında İzahat, (1332), *Dersa'âdet, Dördüncü Ordû-yı Hümâyûn Neşriyatı*.

Berse, Mehmet Kamil (2013), "İsmail Bey Gaspıralı", *Uluslararası İslamla Yenilenme ve Birlik I İsmail Bey Gaspıralı Kongresi*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayınları, 21-25.

* Fon Kodu, Dosya ve Gömlek Numaraları metin içinde verilmiştir

Bozkurt, Celil (2015), "Gaspıralı İsmail Bey'in İslam Dünyasını Uyandırma Çabaları", *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri/1. İsmail Bey Gaspıralı*, Bursa: Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, 99-106.

Bozkurt, Giray Saynur (2008), *1905-1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışları*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları.

Devlet, Nadir (2011), *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspıralı*, İstanbul: Başlık Yayınları.

Ercilasun, Bilge (2015), "Sinemografik Açından İsmail Gaspıralı'nın Biyografisine Bir Bakış", *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri 1/İsmail Bey Gaspıralı*, Bursa, 139-142.

İsmail Gaspıralı, (23 Temmuz 1325/5 Ağustos 1909), Cilt: 2, Sayı: 48, "Terakkiyat-ı İslâmiye Kongresi", *Sırât-ı Müstakim*: 337-340.

Kırimer, Cafer Seydahmet (1996), *Gaspıralı İsmail Bey*, (Yay. Haz. Ramazan Bakkal), İstanbul: Avrasya Bir Vakfı Yayınları.

Kırımlı, Hakan (1996), "Gaspıralı, İsmâil Bey", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 13, İstanbul: TDV Yayınları, 392-395.

_____ (1996), *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, Ankara: TTK Yayınları.

Kırımlı, Hakan ve Türkoğlu, İsmail (2002), *İsmail Bey Gaspıralı ve Dünya Müslümanları Kongresi*, Tokyo: Marmara Ün. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Bilkent Üniversitesi ve Islamic Area Studies Project (Tokyo) Ortak Yayını.

Kramer, Martin (2004), "Gasprinskiy'in "Dünya Müslümanları Kongresi" Teşebbüsü ve Neticeleri", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, (Ed: Hakan Kırımlı, Bülent Tanatar, Dünder Akarca, İbrahim Köremezli), Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, 365-390.

Kuttner, Thomas S. (2004), "Rusya Müslümanları Arasında Cedidçilik Hakereki ve İslam Dünyası: İsmail Gasprinskiy Kahire'de. Yıl 1908", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, (Ed. Hakan Kırımlı, Bülent Tanatar, Dünder Akarca, İbrahim Köremezli), (çev. Bülent Tanatar), Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, 391-444.

Lazzerini, Edward James (2004), "İsmail Bey Gasprinskiy (Gaspıralı): Modernizm Söylemi ve Ruslar", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, (Ed. Hakan Kırımlı, Bülent Tanatar, Dünder Akarca, İbrahim Köremezli), Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, 85-108.

Mizancı Murad, (1994) *Mücadele-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri*, (Yay. Haz. Sabahattin Çağın- Faruk Sezgin), İstanbul: Nehir Yayınları.

Muradov, Nazım (2015), "Tercüman'da Ermeni Meselesi-1", *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri 1/İsmail Bey Gaspıralı*, Bursa.

_____ (2015), "Tercüman'da Ermeni Meselesi-2", *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri 1/İsmail Bey Gaspıralı*, Bursa.

Ortak, Şaban (2011), *Osmanlı'nın Son Manevralarından Suriye ve Garbî Arabistan Tehciri*, Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

Sarıççek, Mümtaz (2015), "Gaspıralı İsmail Bey ve Sırât-ı Müstakim Mecmuası", *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri/1. İsmail Bey Gaspıralı*, Bursa: Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, 257-264.

Terzi, Arzu (2013), "İsmail Bey Gaspıralı'nın Yenilikçi Eğitim Modeliyle Osmanlı Medrese Sisteminin Değişimi Arasındaki Etkileşim", *Uluslararası İslamla Yenilenme ve Birlik I İsmail Bey*

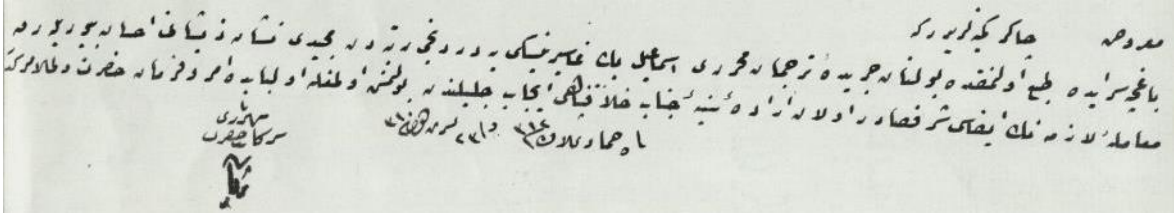
Gaspıralı Kongresi, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayınları, 119-125.

Türkoğlu, İsmail (2003), "Osmanlı Devleti'nin İsmail Gaspıralı'nın Faaliyetlerine Bakışı", *İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları - Bildiriler*, (Yay. Haz. H. Dünder Akça), Ankara: TÜRKSOY Yayınları, 61-66.

Türkoğlu, İsmail (2004), "Osmanlı Devleti'nin İsmail Bey Gaspıralı'nın Faaliyetlerine Bakışı ve Dünya Müslümanları Kongresi Teşebbüsü", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, (Ed. Hakan Kırımlı, Bülent Tanatar, Dünder Akarca, İbrahim Köremzeli), Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, 445-450.

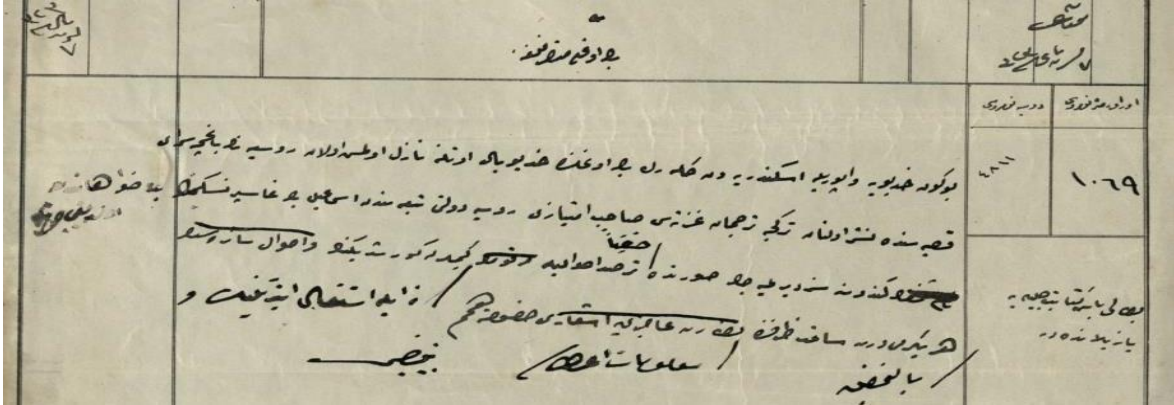
EKLER

Ek 1. Gaspıralı İsmail Bey'in Mecîdî Nişanı İle Taltifine Dair İrâde-i Seniyye

BOA.İ.TAL. 65/67.

Ek 2. Gaspıralı İsmail Bey'in İstanbul'da Kaldığı Süre İçerisinde Hafiyelerce Takibine Dair Zabtiye Nezareti'nin Tezkeresi

BOA. ZB. 391/57.

Ek 3. 1908 Eylül Ayında Kahire'de İslam Kongresi Toplanacağına Dair Times Gazetesi'nde Yayımlanan Haberden Alıntı

L'Étendard Egyptien, No: 200 (23 Ekim 1907), s. 3; BOA. A.} MTZ. (05) 18-B/127.

Ek 6. Gaspıralı İsmail Bey'in Kahire'de Verdiği Konferansa Dair Haber

Le seul vrai et durable remède est d'élever le niveau moral des masses en pratiquant la politique habile de leur éducation.

Sir **ELDON GORST**

L'ÉTENDARD ÉGYPTIEN
Société en commandite:
Adresse télégraphique "Étendard Egyptien"
Téléphone No 2106.

Rédaction: 29, Rue El-Dawawine

ÉGYPTE

Pour les Nouvelles et Avis financiers: S'adresser à M. YOUSSEF SAOUK Bey et Co: Rue Manach (Le Caire), Téléphone 700, et Place Sainte-Catherine, à Alexandrie. — Téléphones 1003-2004.

UN CONGRÈS MUSULMAN

Le Discours d'Ismaïl bey Gaspıralı

Voici la traduction complète du discours, prononcé par Ismaïl bey Gaspıralı au Congrès, et dont nous avons donné hier une courte analyse:

Les Musulmans de Russie dominaient jadis deux empires sous leur domination: l'empire d'Alboun avec Tere pour capitale presde la mer Caspienne et celui de Teymour. Après leur chute et la formation sur leurs débris de petits Khanats, comme ceux de Sibirie, Kazan, Astrakhan, et de Caucase, les Khanats de Boukharie et de Khokhand ainsi que plusieurs républiques s'étaient formées dans l'Asie Centrale aux frontières nord de l'Iran.

Les Khanats de Boukharie et de Khiva ont fini à la longue par tomber sous le protectorat de la Russie. Les autres furent inutilement pour éviter d'être annexés ou incorporés. Les principautés de Khazan et de Sibirie furent les premières qui subirent ce sort. Quant aux petites républiques turcomanes, ce n'est que dernièrement qu'elles furent soumises à l'influence russe. A la suite de ce revirement, les musulmans de la Russie gagnèrent l'Asie et le Caucase ainsi que les provinces de l'intérieur et de l'Est de l'Europe orientale. Une immense minorité s'établit dans la presqu'île de Crimée.

Le nombre des musulmans habitant la Caucase orientale, le Dagestan et le Turkestan représente le 30 o/o de la population. En Sibirie, ils sont les moins nombreux. Ceux qui habitent les provinces de l'Europe Orientale, dans la province d'Oufa, comprennent les 70 o/o de la population.

D'après le recensement de 1897, le chiffre total des musulmans atteint 17.000.000 en ajoutant les habitants de la Boukharie et de Khiva. Il ne faut pas oublier les dix millions de Turcs habitant le Turkestan Chinois (Kachgur) et qui sont unis aux musulmans de la Russie par les liens de la langue et la conformité de la littérature.

Ce nombre, ajouté aux autres, porte le total de l'élément musulman à trente millions, quantité plus que suffisante pour constituer une nationalité et dont 19 millions sont sunnites et un seul million est composé de chiites, rattachés par la langue et la nationalité de manière à former une race uniforme qu'on peut qualifier de turc. Il faut néanmoins en excepter les 800.000 Circassiens, habitant la Caucase qui ont leur nationalité particulière, tout en connaissant la langue turque.

Les musulmans russes s'occupent principalement de l'agriculture, de l'élevage du bétail, et du commerce selon les milieux où ils se trouvent.

Autrefois, l'industrie brillait par ses d'un vif éclat, mais la concurrence étrangère l'a fait tomber en décadence, comme c'est le cas dans d'autres pays musulmans.

Les Criméens sont plutôt connus par le soin spécial qu'ils apportent à la plantation des arbres fruitiers.

Les Caucasiens s'adonnent la plupart à l'élevage du ver à soie et à la fabrication de toiles fines. La culture du coton a pris dernièrement chez eux un développement considérable.

Quant aux musulmans du Turkestan, ils s'occupent à la fois de l'élevage du ver à soie, de la production des fruits et de la culture du coton.

Les parties septentrionales du centre de l'Asie ne comprennent que des steppes de terrains arides où l'eau est rare. Des tribus nomades accompagnées de leurs troupeaux parcourent ces déserts en tout sens.

Dans les provinces de l'Europe Russe, et le Caucase, il y a quatre diocèses islamites « mouchakhalas » dont trois pour les sunnites et un pour les chiites. Chaque diocèse sont attachés un mufti (ou cheikh el-Islam) et trois cadis ou membres. Ces diocèses décident des questions religieuses du domaine du statut personnel musulman, telles que mariage, divorce, héritage, répartition des successions; ils dictent aussi aux tribunaux moscovites les registres pour enregistrer les naissances, les décès, le nombre de mariages et de divorces et tous les événements qui se présentent dans leur ressort.

La répartition des successions musulmanes en Russie se fait selon le code musulman; il en est de même des testaments auxquels le code russe ne porte pas atteinte.

Dans chaque village musulman, de l'Europe Russe et de la Crimée il y a une mosquée et un kouttab, mais dans les grandes villes on trouve plusieurs mosquées et un bon nombre de kouttabs.

L'Europe russe et le Caucase comptent sept mosquées et 8000 kouttabs, plus de cent écoles religieuses. C'est dans les provinces intérieures de la Russie que l'on trouve le plus grand nombre de musulmans de Russie qui s'occupent activement de propager l'enseignement et de multiplier les écoles.

Les institutions musulmanes sont assez nombreuses; leur nombre représente le tiers des institutions. Ce qui mérite d'être relevé, c'est la quantité de jeunes musulmans qui font leurs études dans les écoles de filles de l'Etat. Quatorze sur cent de ces étudiants de médecine de l'Université de St-Petersbourg. Deux ont terminé déjà leurs études en médecine et exercent aujourd'hui en qualité de docteurs. C'est grâce aux démarches de feu Chakir pacha, ambassadeur de la Porte à St-Petersbourg qui fut une de ces étudiants Mlle Radia, a pu être admise dans l'Université.

Il ne manque en ce moment des talis sur l'état des kouttabs et des écoles musulmanes de l'Asie Russe, mais je sais que les écoles religieuses forment d'étudiants dans les villes de Boukharie, Samarkand et autres centres importants du Turkestan.

Je ne puis m'empêcher de remarquer, à mon vif regret, que l'enseignement dans ces écoles laisse infortunément à désirer et pour cette raison, elles ne rendent pas les services que demande notre époque. L'étendue des programmes est des plus restreintes à cause de l'absence des professeurs chargés de l'enseignement et de l'éducation.

Nous n'avons pas d'écoles normales qui préparent les instituteurs et les institutrices, mais on s'est préoccupé, il y a quelques temps, de combler cette lacune. L'esprit de relèvement et de civilisation s'est accentué parmi les musulmans russes depuis un quart de siècle. Il a pour conséquence l'amélioration des kouttabs, le développement de leurs écoles, la publication d'ouvrages scientifiques et littéraires en langue turque, la multiplication d'institutions avec une organisation moderne et l'envoi aux écoles russes et européennes, à Constantinople aussi bien qu'en Egypte d'étèves pour étudier les sciences contemporaines, les sciences arabes et religieuses.

Le nombre d'ouvrages scientifiques et littéraires répandus parmi les musulmans de la Russie s'élève à 150.

Le nombre d'imprimeries musulmanes est réparti comme suit:

- 3 sont à St.-Petersbourg.
- 2 - à Khazan.
- 2 - à Tiflis.
- 2 - à Bakou.
- 1 - à Bagiditch Sera.

Il existe en outre trois imprimeries russes avec caractères arabes, total 13 imprimeries.

Les journaux musulmans répandus sont: 2 à St-Petersbourg, 4 à Khazan, 3 à Orenbourg, 3 à Bakou, 1 à Tachkend et 1 au Turkestan, 1 à Tiflis, 1 à Eartchi Sera.

Sur ces publications, une est publiée en arabe et le reste en turc. Il en existe aussi une écrite dans l'idiome des Turcs ottomans, et les autres, en différentes langues turques variant avec les lieux où elles paraissent.

Il est à espérer que les langues en usage dans la presse se fondent en une seule le plus tôt possible, c'est le vœu que nourrissent les éléments éclairés et progressistes de la nation.

Trois de ces journaux s'occupent de sciences et de lettres et le reste de politique. Quant à leur ligne de conduite, trois sont nationalistes modérés, deux font le socialisme démocratique.

En fait de sociétés de bienfaisance musulmane, il s'en trouve en Russie douze qui ont pour but de venir en aide aux nécessiteux, de donner la main aux déshérités et aux indigents; ces sociétés ont des statuts qui ont été approuvés par le Gouvernement.

Un mot encore sur les écoles. Le nombre des kouttabs qui ont été améliorés excèdent 1000, où l'enseignement comprend: la lecture l'écriture, l'étude du Coran, des croyances religieuses, les notions de calcul, la géographie et l'histoire musulmane et quelque peu d'hygiène.

Quant aux écoles religieuses, une a été organisée à Khazan, une autre à Orenbourg et trois à Oufa. Dans ces institutions, on étudie aujourd'hui les mathématiques, les sciences naturelles, la géographie, l'histoire et les sciences arabes et religieuses en détail.

A cette occasion, nous ne devons pas passer sous silence un fait des plus rassurants pour notre avenir, c'est la part qu'ont prise au développement des sciences et au relèvement du niveau de la nation les philanthropes qui n'ont ménagé ni leur argent ni leur temps. Un mention spéciale revient à feu Kramichof de Sibirie qui a donné sans compter pour fonder cent kouttabs et cent mosquées; créer une bibliothèque nationale qui a été dotée par ses soins d'ouvrages précieux et de monuments d'une haute valeur.

Le distingué négociant, feu Ahmed e Hussein de Khazan a dépensé à lui tout seul 300.000 roubles pour fonder des foyers de sciences et des centres de relèvement. On est redevable à son frère Abd-el-Ghani et Hussein de la fondation de 200 kouttabs, système nouveau et entre autres réformes, de l'amélioration des kouttabs et de la méthode d'enseignement de l'alphabet, méthode qui est venue telle quelle franchir les frontières de la Chine.

Avec le même respect et la même reconnaissance nous citerons le nom de Zein-el-Abedine Tagicif de Bakou qui a regardé les pays musulmans avec un intérêt et un respect qui ne se sont dissipés que par les ténèbres de l'ignorance.

Nous sommes aujourd'hui témoin d'un essor indéfectible dans tous les pays musulmans. L'étoile de la nation s'est adoucie à la création de journaux dont l'influence salutaire sur les esprits et les réformes n'est consistée de personne. D'autre part, on ne cesse de créer des sociétés philanthropiques et des sociétés scientifiques. Ce qui est peut-être un présage qui réjouissent tous ceux qui s'intéressent au progrès de l'humanité.

Nous ne devons pas toutefois nous borner à ces symphonies, mais il faut réagir contre l'indifférence et l'apathie, car le brillant avenir est réservé à celui qui lutte et qui persévère dans la lutte. C'est regrettable de constater en embrassant un regard les pays musulmans que la décadence de ces pays dépasse leur grandeur.

Les écoles, en effet, après avoir rayonné de si haut, ne servent plus aujourd'hui que d'asiles aux infirmes et aux désœuvrés. Les industries ont été paralysées et sont en état de déclin. Nous sommes devenus quantité négligeable dans le commerce, les finances et la marine marchande. Les peuples musulmans qui comptent plus de 200 millions d'âmes ne disposent pas d'une compagnie de navigation possédant trente navires et n'ont plus de plus de quinze millions de capital.

Toutes nos ressources viennent plus ou moins de l'étranger. Les terres riches en produits que nous ne savons pas écouler avantageusement et de nos produits, nous sommes les causes des négociants étrangers et des compagnies de navigation. C'est rare de rencontrer un négociant musulman en Amérique ou en Europe, et si par hasard on fait la rencontre d'un marchand oriental, c'est arménien, grec, hindou ou chinois!

Notre négligence du commerce extérieur établie, comment justifier notre incurie du commerce de notre pays où, comme en Turquie, en Perse, en Egypte, au Maroc, aux Indes, les colonies étrangères ont occupé les branches commerciales les plus importantes. Nous ne cessons de dire: les yeux ont versé la larme à la terre, à donner les fruits et nous avons bu et mangé; mais nous ne pouvons pénétrer de cette idée que notre existence, autrefois dans ces conditions, n'est plus possible de nos jours.

Si un peuple d'entre les peuples perd son indépendance et tombe sous la domination d'un autre, il ne peut avoir un rapport à celle que subit une nation qui perd par propre faute, n'a plus qu'un rôle effacé dans le champ de l'activité humaine.

Quelle est la cause de l'état déplorable dans lequel sont tombés les peuples musulmans? Il ne suffit pas de le connaître et de dire: c'est l'ignorance et l'absence de la science; car il suit une question: quel est le motif de cette ignorance?

Si nous passons sous silence les causes de développement des peuples de l'Europe, n'est il pas du devoir de tous musulman devenu de se demander: comment se sont élevés les Arméniens, Grecs, Bulgares, Juifs, Indous qui vivaient primitivement il y a un demi siècle, particulièrement à la plupart de nos colonies et empires. Nous sommes restés en arrière et les regards maintenant surpris et stupéfaits.

Notre situation, Messieurs, a de quoi nous affliger, mais il ne faut pas la dissimuler car la dissimulation constituerait une faute, pour ne pas dire un crime très grave. Notre devoir, au contraire, est de la révéler par tout, dans toutes nos réunions et de nous efforcer de l'analyser pour découvrir les remèdes au mal.

L'homme peut-il cacher sa maladie sans être l'ennemi de sa propre personne? Il n'y a d'autre fin pour celui qui la tient cachée que la perdition.

Si vous attendez que l'orateur réponde aux questions précédentes, il vous dira qu'il ne peut vous satisfaire, ce sujet car il a beau chercher la réponse, il ne la trouve pas.

Les Turcs ont les aptitudes de la nation arabe à la civilisation ont été confirmées par sa brillante histoire. Ce qui prouve, en outre, les mêmes dispositions chez les Turcs sont les travaux de leurs savants et les débris de l'observatoire de Samarkand. Ne voyons nous pas les Finnois et Hongrois leurs colonies et d'autres peuples civilisés dans toute leur activité et nous savons que ces deux na-

tions 1 Les Turcs descendent d'une même souche.

Le but, Messieurs, de l'invocation de ces arguments historiques est de prouver que la cause de la décadence des Arabes et des Turcs n'est due ni à la faiblesse de leur intelligence ou au défaut d'aptitude, ni à la religion musulmane favorable au développement de l'esprit, ne cessant d'exhorter l'homme au travail et à la persévérance et proportionnant son succès à l'effort dont il fait preuve. Malheureusement, notre conduite est en continuelle contradiction avec nos salutaires principes religieux.

Je remarque, Messieurs, une parfaite réponse aux questions qui ont été posées ne peut être donnée par une ou deux personnes, et par suite, il est indispensable de convoquer un congrès musulman universel.

Que l'on ne suppose pas que, par ce congrès, il s'agisse du panislamisme dont s'entraînent les Européens. Dans cette convocation, je n'ai d'autre but que de rechercher les causes de la décadence de la nation musulmane, de sonder les voies du progrès et d'arriver au choix des moyens qui nous permettent d'avoir notre part dans la civilisation occidentale.

Je ne nie pas que la découverte de l'Amérique et l'extension de l'industrie ont entraîné les progrès de la médecine n'ont contribué puissamment à appauvrir les peuples musulmans et à tirer bien des sources de revenu; mais, à mon humble avis, le facteur principal de la décadence est notre apathie et notre attachement à certaines habitudes surannées et préjugés que nous avons hérités de pères ou contractés à la longue par notre contact avec les autres peuples.

C'est qui me porte à répéter qu'un congrès est de toute nécessité pour dégager la vérité du voile qui la cache.

Permettez-moi, Messieurs, en me basant sur mon exposé, de vous proposer la convocation d'un congrès musulman qui restera absolument étranger à la politique et dont l'entrée sera accessible à celui qui se plaît à ses délibérations qui seront naturellement publiées par les journaux les plus répandus. J'espère que le congrès se réunira l'année suivante à la même époque ou au plus tard après deux années.

Il serait à propos que le siège du Congrès fût à Constantinople ou au Caire. Je ne vois pas de raison de l'établir ailleurs, comme à Genève par exemple.

Dans le cas où j'aurai votre approbation, il est nécessaire d'être présent de travailler à préparer le terrain. En premier lieu, s'impose la formation d'un comité de savants et de membres éclairés qui s'occuperait de la réalisation du projet.

Cela va sans dire que le comité aurait besoin de fonds pour s'acquitter de sa mission; mais je suis sûr que les dignités ne manqueront pas du côté matériel.

Les musulmans répondront ils à cet appel? Je ne puis en avoir la certitude que 15 à 20 députés de la Russie et de la Perse, s'empresseront de favoriser de leur présence le succès du Congrès.

Dépêches particulières

Le discours d'Alexandrie

Paris, 2 octobre 5 h. 5 p. m.
Le « Temps » consacre son article de fond au discours de Moustafa pacha Kamel à Alexandrie.
Le « Temps » insiste surtout sur la partie du discours relative aux rapports de l'Islam avec la civilisation et voudrait voir cet esprit libéral qui anime l'orateur pénétrer au Maroc.

Denchawai

Londres, 2 oct. 4 h. 45 p. m.
La « Nation » publie un article en faveur de la grâce des prisonniers de Denchawai.
La « Nation » dit que si sir E. Grey refuse cette grâce, la situation deviendra très grave.

Dépêches des Agences

ANGLETERRE

Élections municipales
Londres, 2 novembre.
Les élections municipales ont eu lieu hier en Angleterre et dans le Pays de Galles. Dans 145 villes les conservateurs ont gagné 115 sièges, les libéraux 30, les candidats du travail 32, les indépendants 4 et les socialistes 4. Ceux-ci ont été battus dans 27 bourgs où ils combattaient des candidats qui cherchaient à être réus.
(Reutr)